

ก้านานพระพิมพ์

ของ

ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์

พุทธศิลป์ในประเทศไทย

พระนิพนธ์

ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล

และ

ก้านานพระพุทธรูป

ห้องขจร

294.31218

ข254ด

พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

ขุนบริรักษ์บวรลัญช์

(ชุ่ม เขียวรงค์)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

๓๒ พฤษภาคม ๒๕๐๖

๙๙๔.๓๑๒๑๘
๙๙๔๕๔๗

กำนานพระพิมพ์

ของ

ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์

พุทธศิลป์ในประเทศไทย

พระนิพนธ์

ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล

และ

กำนานพระพุทธรูป

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สุขุมวิท ๒๓ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร. ๓๙๒๑๕๗๕, ๓๙๑๕๐๕๘

พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

ขุนบริรักษ์บวรลัญช์

(ชุ่ม เขียวพงศ์)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

๓๒ พฤษภาคม ๒๕๐๖

๑๗ ส.ค. ๒๕๒๔

103017

85852

คำนำ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนบริรักษ์บทวดี (ชุ่ม
เชียวพงศ์) กำหนดงานวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๐๖ ณ เมรุวัด
เทพศิรินทราวาส นางฐิพ เชียวพงศ์-บอยด์ ซึ่งเป็นบุตร ได้มาแจ้ง
ความจำนงแก่เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
ขออนุญาตพิมพ์หนังสือเรื่องตำนานพระพิมพ์, พุทธศิลป์ในประเทศไทย
และตำนานพระพุทธรูป เพื่อแจกเป็นที่ระลึก กรมศิลปากรอนุญาต
ให้พิมพ์ได้ดังประสงค์

หนังสือเรื่องพุทธศิลป์ในประเทศไทยนี้ได้เคยพิมพ์ครั้งแรกเมื่องาน
ฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ มีภาพประกอบรวม ๘๐ ภาพ แต่ในการพิมพ์
คราวนี้เจ้าภาพขอตีพิมพ์ภาพเฉพาะบางภาพเท่านั้น หากท่านผู้อ่านสนใจ
ในภาพที่มีอ้างอิงในเรื่อง และมีได้นำมาตีพิมพ์ได้ ขอได้โปรดดู
ในฉบับที่ตีพิมพ์เมื่อฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ส่วนเรื่องตำนานพระพิมพ์
กรมศิลปากรได้เคยพิมพ์แจกจ่ายมาหลายครั้งแล้ว มีพระอธิบายของ
สมเด็จพระยาตำราจารย์ในคำนำเมื่อจัดพิมพ์ครั้งแรกว่า

“หนังสือตำนานพระพิมพ์นี้ ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ เลขา-
นุกรฝ่ายต่างประเทศ ของราชบัณฑิตยสภา ได้อุตสาหะตรวจตรา
หาความรู้มาเรียบเรียงขึ้น ด้วยหอพระสมุดฯ ได้เอาเป็นพระรวบรวม
พระพิมพ์ต่างๆ มาหลายปี มีเกือบจะทุกอย่างทั้งเก่าและใหม่ ทำด้วย
โลหะบ้าง ดินเผาบ้าง ดินดิบบ้าง เมื่อตรวจดูเรื่องตำนานของพระพิมพ์

ที่มีในประเทศอื่น ได้ความว่าในลัทธิศาสนาอื่น เช่น ศาสนาพราหมณ์
 ที่นับถือพระอิศวร พระนารายณ์ เป็นต้น หาปรากฏว่ามีพระพิมพ์ไม่
 มีพระพิมพ์แต่ในพระพุทธศาสนา ศาสนาเดียว และได้ความเป็นเค้าว่า
 มนต์เหตุที่จะสร้างพระพิมพ์นั้นเกิดแต่พวกดลัปบุรุษนิยมไปบูชาที่ยังที่ดังเว-
 อดฤกษ์ ๔ คือ ที่พระพุทธองค์ประสูติ ตรัสรู้ ประทานปฐมเทศนา และ
 ปรีณิพพาน พวกกันไปปีละมากๆ อย่างเช่นชาวเราขึ้นไปบูชาพระพุทธบาท
 พวกดลัปบุรุษชอบหาดึงซึ่งเป็นปฐมนียวัตถุ พวกดลัปบุรุษที่บ้านเมืองของ
 ตน พวกชาวเมืองในที่เจดียสถานนั้น ๆ จึงคิดทำพระพิมพ์ขึ้นสำหรับ
 จำหน่ายแก่ดลัปบุรุษ โดยราคาถูก ๆ ให้ซื้อหาได้ทั่วกัน พวกดลัปบุรุษ
 ก็พากันนิยมยินดี จึงเกิดชอบสร้างพระพิมพ์กันขึ้นด้วยประการฉะนี้
 แต่พระพิมพ์ที่มาสร้างกันในนานาประเทศ เช่น ในประเทศสยามนี้
 ความประสงค์มาแปรเป็นเพื่อจะสืบอายุพระศาสนาให้ถาวร จึงสร้างกัน
 คราวละมาก ๆ และมักฝังดินไว้ โดยถือว่าเมื่อต่อไปข้างหน้าช้านาน
 ถึงพระเจดีย์วิหารจะสูญไป ใครไปขุดพบพระพิมพ์ก็จะได้เห็น
 พระพุทธรูป รู้ว่าพระพุทธเจ้าได้เคยมี เคยโปรดสัตว์ในโลกนี้ ขอน
 ให้รำลึกพระพุทธคุณต่อไป แต่การที่นับถือพระพิมพ์บางทีก็เลยเกิน
 ประสงค์ของผู้สร้าง นับถือกันว่าเป็นเครื่องรางสำหรับคุ้มตนให้พ้น
 ภัยอันตราย ถือเช่นนั้นก็ไม่มีโทษอันใด เว้นแต่เอาไปใช้คุ้มตนเพื่อ
 ทำบาปกรรม เช่นปล้นสะดม หรือทำร้ายผู้อื่น ด้วยประการอย่างใด
 ก็ไม่สามารถจะคุ้มใครได้ ขอท่านทั้งปวงผู้ได้รับสมุดเล่มนี้ จงอ่าน
 อธิบายของคำสวดอาจารย์ ยอช เซเคส์ต่อไปเทอญ”

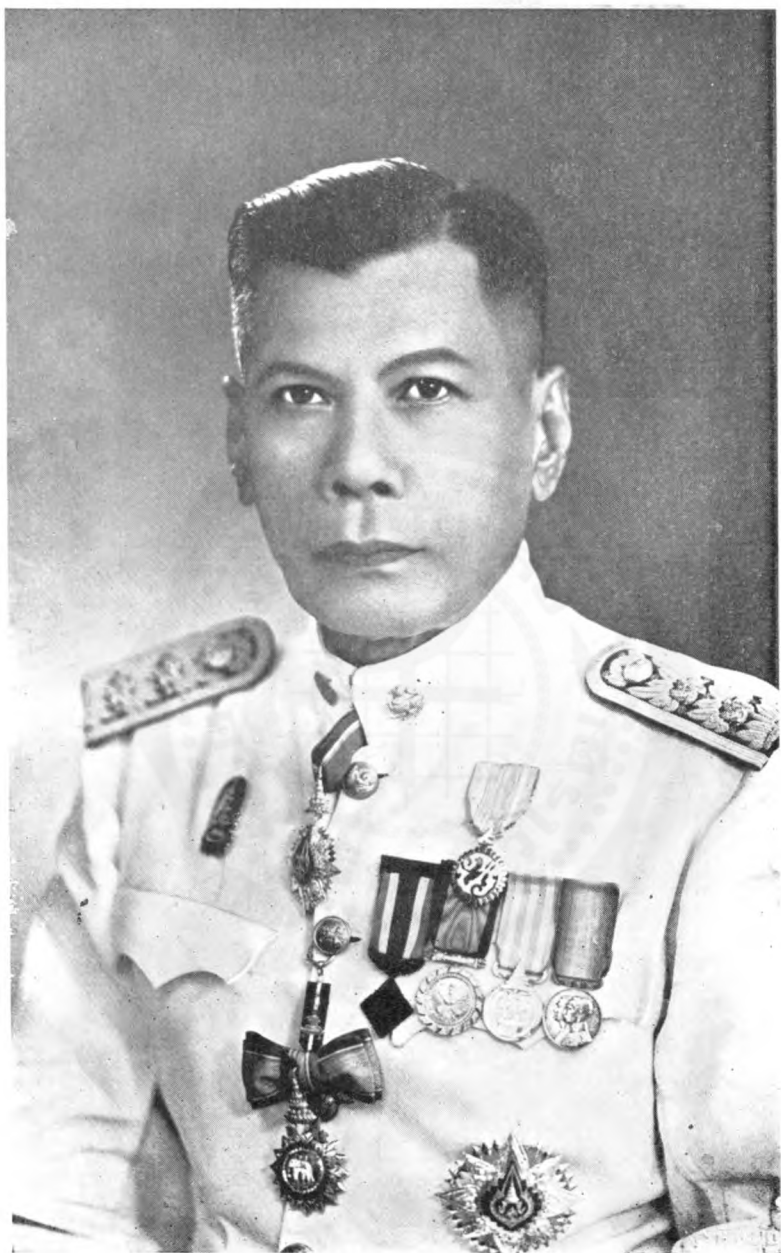
ก

ส่วนเรื่องตำนานพระพุทธรูปที่พิมพ์ในเล่มนี้ ได้คัดตอนจาก
เรื่อง พระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี ของหลวงวิจิตรวาทการ

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุประทานซึ่งเจ้าภาพ
ได้บำเพ็ญเพื่ออุทิศแด่ ขุนบริรักษ์ทอถัญญ์ (ชุ่ม เขียวรงค์) เป็น
ปีคู่ปฏิฐานธรรม ตลอดจนให้พิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นวิทยาทาน
ขอกุศลทั้งนี้จงคลบบันดาลให้ ขุนบริรักษ์ทอถัญญ์ (ชุ่ม เขียวรงค์)
ผู้ล่วงลับไปแล้ว ได้ประคับประคองบุญคุณมณูผลตามควรแก่คติวิสัย
ในสัมปรายภาพสมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการเทอญ.

กรมศิลปากร

๓ พฤษภาคม ๒๕๐๖

รองอำมาตย์โท ขุนบริรักษ์บวรลัญช์

ชาตะ ๒๔ กันยายน ๒๔๔๑

มรณะ ๘ ตุลาคม ๒๕๐๕

ประวัติ

รองอำมาตย์โท ขุนบริรักษ์บวรดิษฐ์ นามเดิม ชุ่ม เขียวพงศ์ เป็นบุตร นายชูป นางอ้อม เขียวพงศ์ เกิดวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ตำบลวังไม้ขอน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดสุโขทัย มีพี่ร่วมบิดามารดา คือ นางชื่น รุ่งศรี

ได้รับการศึกษาชั้นต้นที่ ร.ร. ประจำจังหวัดสุวรรณภูมิ (สุวรรณวิทยา) แล้วจึงไปศึกษาต่อมัธยมศึกษาที่ ร.ร. ประจำจังหวัดพิษณุโลก เมื่อสอบได้มัธยมศึกษาแล้วจึงต่อที่ ร.ร. ฝึกหัดครูจังหวัดพิษณุโลก ไม่ทันได้สอบได้เพราะย้ายมาศึกษาต่อที่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คณะรัฐประศาสนศาสตร์ จนสำเร็จตามหลักสูตร ได้รับประกาศนียบัตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

พ.ศ. ๒๔๖๔ ศึกษาระเบียบการอำเภอ ณ ที่ว่าการอำเภอกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พ.ศ. ๒๔๘๒ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และกาฬเมือง ยกย่องความรู้ให้ได้รับปริญญาตรี กิตติมศักดิ์

รับราชการสนองพระเดชพระคุณ ตั้งแต่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ จนถึงวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงออกจากราชการเพราะเกษียณอายุ

พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ พัทธสีมา วัดสว่างอารมณ์ อำเภอสุวรรณภูมิ ได้บำเพ็ญสมณกิจ อุปัชฌาย์วัตร และ

อาจารย์วัตร ศึกษาธรรมวินัยตามระเบียบของสำนัก เมื่อลาสิกขาบทแล้ว
เข้ารับราชการตามเดิม

ขุนบริรักษ์บทดัญญ์ ได้ทำการสมรสกับนางสาว เจียร (เจียรนัย)
พรหมายนต์ บุตรี ขุนวงศ์ และนางทรัพย์ พรหมายนต์ มีบุตรธิดา
ด้วยกันสามคน คือ

๑. ด.ช. แดง (ถึงแก่กรรมแต่เยาว์)
๒. นางชูชีพ เขียวพงศ์ - บอยด์
๓. นายชาคร บริรักษ์บทดัญญ์

ขุนบริรักษ์บทดัญญ์ ได้ป่วยเป็นโรคมะเร็งที่ปอดลดความสามารถ
ที่แพทย์จะทำการรักษาได้ ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ.
๒๕๐๕ ที่โรงพยาบาลศิริราช สิริอายุรวมได้ ๖๔ ปี ๑๕ วัน ยังความ
เศร้าสลดและความอาลัยมาสู่ครอบครัว ญาติ พี่น้อง เพื่อนฝูง และผู้ที่
คุ้นเคยเป็นอย่างยิ่ง

บัญชี
รายการตั้งและเริ่มรับราชการตำแหน่งหน้าที่และเลื่อนขั้นเงินเดือน

วัน เดือน พ.ศ.	ตำแหน่งหน้าที่	ชั้น	อันดับ เงินเดือน	รับจริง
๒๓ ตุลาคม ๒๔๖๔	ปลัดอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี	จัตวา	๕	๔๐
๖ พฤษภาคม ๒๔๖๖	มหาดเล็กราชยานมณฑลอยุธยา	ตรี	๑	๘๐
๗ ธันวาคม ๒๔๖๗	ปลัดอำเภอลาดหลุมแก้ว จังหวัดปทุมธานี	ตรี	๑	๘๐
๑๕ ตุลาคม ๒๔๖๘	ปลัดอำเภอวิเศษไชยชาญ จังหวัดอ่างทอง	ตรี	๑	๘๐
๑๒ ตุลาคม ๒๔๖๘	ผู้รั้งนายอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	ตรี	๑	๘๐
๑ มีนาคม ๒๔๗๑	นายอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	โท	๒	๑๐๐
๑๒ ธันวาคม ๒๔๗๑	นายอำเภอหนองโดน จังหวัดสระบุรี	โท	๑ ก.	๑๕๐
๑๖ กันยายน ๒๔๗๖	นายอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	โท	๑ ก.	๑๕๐
๑ ธันวาคม ๒๔๗๗	นายอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	โท	๑ ก.	๑๕๐
๑ ธันวาคม ๒๔๗๗	นายอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	โท	๒	๑๖๐
๑ มกราคม ๒๔๗๘	นายอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	โท	๒ ก.	๑๗๐
๑ มกราคม ๒๔๗๘	นายอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	โท	๒ ก.	๑๘๐
๑ มกราคม ๒๔๗๘	ปลัดจังหวัดนครสวรรค์	โท	๒ ก.	๑๘๐
๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๐	ปลัดจังหวัดนครสวรรค์	โท	๓	๒๐๐
๑ มิถุนายน ๒๔๘๐	นายอำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์	โท	๓	๒๐๐
๒๒ กันยายน ๒๔๘๐	ปลัดจังหวัดชลบุรี	โท	๓	๒๐๐
๒๒ มกราคม ๒๔๘๒	ปลัดจังหวัดชลบุรี	โท	๓ ก.	๒๒๐
๑ มกราคม ๒๔๘๒	นายอำเภอแม่สอด จังหวัดตาก (อำเภอชนเอก)	โท	๓ ก.	๒๒๐
๖ สิงหาคม ๒๔๘๒		โท	๓ ก.	๒๒๐

วัน เดือน พ.ศ.	ตำแหน่งหน้าที่	ชั้น	อันดับ เงินเดือน	รับจริง
๑ ธันวาคม ๒๔๗๒	ผู้รักษาราชการในตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัดพิจิตร	โท	๓ ก.	๒๒๐
๑๖ ธันวาคม ๒๔๗๒	ข้าหลวงประจำจังหวัดพิจิตร	เอก	๑	๓๒๐
๑๖ มีนาคม ๒๔๗๓	ข้าหลวงประจำจังหวัดพิจิตร	เอก	๓	๔๐๐
๒๑ ธันวาคม ๒๔๗๕	ข้าหลวงประจำจังหวัดชุมพร	เอก	๓	๔๐๐
๑ พฤศจิกายน ๒๔๗๖	ข้าหลวงประจำจังหวัดสิงห์บุรี	เอก	๓	๔๐๐
๑ กรกฎาคม ๒๔๗๗	ข้าหลวงประจำจังหวัดสิงห์บุรี	เอก	๔	๔๕๐
๑ มกราคม ๒๔๘๐	ข้าหลวงประจำจังหวัดสิงห์บุรี	เอก	๕	๕๐๐
๑๕ สิงหาคม ๒๔๘๐	ข้าหลวงประจำจังหวัดสมุทรสงคราม	เอก	๕	๕๐๐
๑ มกราคม ๒๔๘๑	ข้าหลวงประจำจังหวัดสมุทรสงคราม	เอก	๖	๕๕๐
๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๒	ผู้รักษาราชการในตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัดเพชรบุรี	เอก	๖	๕๕๐
๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๒	ข้าหลวงประจำจังหวัดเพชรบุรี	เอก	๖	๕๕๐
๑ มกราคม ๒๔๘๒	ข้าหลวงประจำจังหวัดเพชรบุรี	เอก	๖	๖๐๐
๑๓ เมษายน ๒๔๘๓	ข้าหลวงประจำจังหวัดสิงห์บุรี	เอก	๖	๖๐๐
๑๒ มีนาคม ๒๔๘๕	ผู้ว่าราชการจังหวัดสิงห์บุรี	เอก	๖	๖๐๐
๑ มกราคม ๒๔๘๖	ผู้ว่าราชการจังหวัดสิงห์บุรี	เอก	๖	๖๕๐
๔ พฤษภาคม ๒๔๘๗	ผู้ว่าราชการจังหวัดสิงห์บุรี	พิเศษ	๑	๖๕๐
๑ มกราคม ๒๕๐๐	ผู้ว่าราชการจังหวัดสิงห์บุรี	พิเศษ	๑	๗๐๐
๗ สิงหาคม ๒๕๐๐	ผู้ว่าราชการจังหวัดอุดรธานี	พิเศษ	๑	๗๐๐
๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๐	ผู้รักษาราชการในตำแหน่งผู้ว่าราชการ จังหวัดอุทัยธานี	พิเศษ	๑	๗๐๐
๑๑ ธันวาคม ๒๕๐๐	ผู้ว่าราชการจังหวัดอุทัยธานี	พิเศษ	๑	๗๐๐
๑ ตุลาคม ๒๕๐๑	ออกจากราชการบำนาญ อาศัยครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ วันที่ ๒๔ กันยายน ๒๕๐๑	พิเศษ	๑	๗๐๐

ยศ

- ๒๓ สิงหาคม ๒๔๖๘ ว่าที่รองอำมาตย์ตรี
๘ สิงหาคม ๒๔๗๓ รองอำมาตย์โท
๓๐ สิงหาคม ๒๔๗๒ ขุนบริรักษ์บทดัญญ์
๒๓ มิถุนายน ๒๔๘๘ นายกองตรี กองอาสารักษาดินแดน
๓๐ ตุลาคม ๒๔๘๘ ว่าที่นายกองโท กองอาสารักษาดินแดน

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

- ๒๐ กรกฎาคม ๒๔๖๘ เข็มจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หมายถึงอักษร ร.
๘ สิงหาคม ๒๔๗๔ ตราเบญจมาภรณ์มงกุฎไทย
๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๕ เหรียญพระลี้กษัตริย์นคร
๒๓ มีนาคม ๒๔๗๘ เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ
๒๐ มิถุนายน ๒๔๘๐ จตุรดาภรณ์มงกุฎไทย
๒๗ มิถุนายน ๒๔๘๓ จตุรดาภรณ์ช้างเผือก
๘ พฤษภาคม ๒๔๘๗ เหรียญชัยราชการเขตภายในคราวสงคราม
มหาเอเชียบูรพา
๔ ธันวาคม ๒๔๘๓ ตริตาภรณ์มงกุฎไทย
๔ ธันวาคม ๒๔๘๒ ตริตาภรณ์ช้างเผือก
๔ ธันวาคม ๒๔๘๒ เหรียญจักรพรรดิมาลา
พฤษภาคม ๒๔๘๓ เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๘
๒๘ กันยายน ๒๔๘๘ เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้น ๓ รัชกาลที่ ๘
๕ ธันวาคม ๒๕๐๐ ทดดาภรณ์มงกุฎไทย

ราชการพิเศษ

วัน เดือน พ.ศ.	รายการ	หมายเหตุ
๑๕ กันยายน ๒๔๖๖	ขณะรับราชการเป็นมหาดเล็กกราชยานมณฑลอยุธยา มณฑลส่งให้ไปรักษาการแทนนายอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ถึงวันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๔๖๖ รวม ๑๐๒ วัน	
๒๓ มีนาคม ๒๕๐๑	ขณะดำรงตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัดพิจิตร จังหวัดชุมพรและจังหวัดสิงห์บุรี ได้รับการแต่งตั้งจากผู้อำนวยการป้องกันภัยทางอากาศภาค ให้เป็นผู้อำนวยความสะดวกป้องกันภัยทางอากาศส่วนภูมิภาค จังหวัดพิจิตร ชุมพร และสิงห์บุรี ตั้งแต่วันที่ ๘ ธันวาคม ๒๔๙๔ ถึงวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๔๙๘	ตามหนังสือรับรองของกองอำนวยการสันนิบาต ลงวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๑
๑๖ กันยายน - ๓ ตุลาคม ๒๕๐๐	ได้ประจำปฏิบัติหน้าที่ราชการในเขตประกาศใช้กฎอัยการศึก จังหวัดอุดรธานี - อำเภอกิ่งอำเภอ - เป็นเวลา ๑๖ วัน ไม่มีวันลาป่วย วันลาิจ หรือวันมิได้ประจำปฏิบัติราชการในระหว่างดังกล่าวข้างต้นนี้แต่อย่างใด	ได้เพิ่มเวลาราชการทวีคูณอีก ๑๖ วัน ตามความในมาตรา ๒๔ วรรค ๒ แห่งพ.ร.บ.บำเหน็จบำนาญ ราชการ พ.ศ. ๒๔๙๔

ความดีความชอบ

วัน เดือน พ.ศ.	รายการ ความดีความชอบ	รับผลอย่างไร
๕ มิถุนายน ๒๔๓๓	เวลา ๒๒.๓๐ น. มีคนร้ายประมาณ ๑๐ คน เข้าทำการปล้นทรัพย์สถานีรถไฟหนองวัวหูก อำเภอท่าเรือ ขุนบริรักษ์-บวรวิชัย ได้กระทำการจับกุมต่อสู้กับคนร้าย ขณะเกิดเหตุตาย ๒ คน นอกนั้นบาดเจ็บหนีไป การกระทำกล้าอันทรยศยังความปลอดภัยให้แก่การเดินรถไฟหลวง และบุคคลตลอดจนทรัพย์สินบัติของรัฐบาลในสถานนั้น ทั้งเป็นการเกรงขามแก่คนร้าย จนปรากฏว่าคดีอุกฉกรรจ์ในท้องที่อำเภอท่าเรือลดน้อยลงมาก.	กระทรวงมหาดไทยได้สั่งเลื่อนเงินเดือนให้ขุนบริรักษ์บวรวิชัยเป็นพิเศษ ๑ ขั้น ๑๐ บาท ตั้งแต่วันที่ ๑ มีนาคม ๒๔๓๓ เป็นต้นไป ตามคำสั่งที่ ๑๑๖/๑๒๖๓ ลงวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๔๓๓

การออกจากราชการ

ออกจากการรับราชการเมื่ออายุครบ ๖๐ ปี ๖ วัน โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ถอดถอนออกจากตำแหน่งเพราะเกษียณอายุตามความใน ม. ๓๖ แห่ง พ.ร.บ. ข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๘๗

ขุนบริรักษ์บทลัญช์ (ขุ่ม เขียวพงค์)

ชีวิตเธอผ่านไปแล้ว แต่คุณค่าในทางปฏิบัติ อันได้ประกอบมาแล้ว ยังประจักษ์อยู่ในจิตใจของปวงชนต่อไป เป็นเยี่ยงอย่างที่น่าเคารพกราบไหว้

ขุนบริรักษ์บทลัญช์ (ขุ่ม เขียวพงค์) ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคมะเร็ง ฝ่ายเจ้าภาพจัดการบรรจุศพและบำเพ็ญกุศลที่วัดเทพศิรินทราวาส บัดนี้ ได้กำหนดการฌาปนกิจ โดยรับพระราชทานเพลิงของหลวงที่วัดเดียวกัน เมื่อ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๐๖

บุคคลผู้กล่าวนามมานี้ เป็นผู้ปกครองราษฎรที่น่าเลื่อมใสที่สุด โดยมีประวัติการปกครองในท้องถิ่นอำเภอท่าเรือ โดยตำแหน่งเป็นนายอำเภอ ๒ สมัย ต่อจากนั้น ได้เลื่อนชั้นเป็นข้าหลวงประจำจังหวัดอยู่หลายจังหวัด ปรากฏเวลาและตำแหน่งราชการที่ได้ปกครองชาวท่าเรือ ดังต่อไปนี้

๑๒ มกร ๒๔ ย้ายมาเป็นผู้รั้งตำแหน่งนายอำเภอท่าเรือ แล้วเป็นนายอำเภอ

๑๒ มีน ๗๑ ย้ายไปเป็นนายอำเภอหนองโดน แล้วได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็น ขุนบริรักษ์บทลัญช์ (เพราะอำเภอหนองโดนขณะนั้น ได้มีอาณาเขตคุ้มครองบริเวณพระพุทธบาทด้วย)

พุทธศก ๒๔๗๖ ถึง ๒๔๗๘ กลับมาเป็นนายอำเภอท่าเรืออีก

ในตำแหน่งราชการที่ได้บากบั่นต่อหน้าที่ทุกตำแหน่ง ชยัน
หมั่นเพียรปฏิบัติกิจการราชการโดยเคร่งครัด ทุกระยะเวลาที่ท่านชุนบริรักษ์
ได้มาอยู่ประจำและปกครองอำเภอท่าเรืออยู่นั้น ท่านได้ดำเนินการ
ปกครองชนิดญาติผู้ใหญ่ปกครองญาติของท่าน ให้ได้รับความสุขสงบ
และเป็นขรรวมทุกกรณี

ความเยือกเย็นอ่อนหวานได้บันดาลให้ได้รับความเคารพรักจาก
ปวงชนภายใต้การปกครองเป็นอย่างยิ่ง

ในกาลสมัยที่จะได้รับพระมหากรุณาพระราชทานไฟหดวงเพื่อการ
ฉาบพินิจในครั้ง^{๕๕}

ข้าพเจ้า จึงถือโอกาสแสดงความเคารพ ทั้งทางใจและกายในโอกาส
สุดท้ายของท่าน^{๕๖}นด้วย.

ม.จ. นิตยากร วรวรรณ

คุณพ่อ

ตลอดชีวิตของคุณพ่อเปรียบเสมือนร่มโพธิ์ร่มไทร เป็นที่พำนัก พักพิงแก่ลูกหลานทุกคน ตั้งสัจจะบวรมหาให้ลูกทำแต่ความดี อดทนทั้งด้าน ศึกษาศาสตร์และการงาน ให้มีความสุขเยือกเย็นเป็นที่พึ่งเช่นเดียวกับคุณพ่อ

ตลอดชีวิตราชการของคุณพ่อ ก็ได้ดำเนินมาด้วยความมานะ อุตสาหะ และกล้าหาญ เฉพาะอย่างยิ่งในการออกท้องที่และจับผู้ร้าย ท่านต้องออกปฏิบัติราชการด้วยตนเองร่วมกับข้าราชการอื่นด้วยเสมอ ทุกอย่างที่คุณพ่อทำ ทำเพื่อคนอื่นแทบทั้งสิ้น

ตามปกติคุณพ่อเป็นคนแข็งแรงและมีความอดทนแม้กระทั่ง วันสุดท้าย ก่อนท่านจากไปก็ยังพยายามลุกนั่งเองมิได้แต่แสดงความ อ่อนแอหรือปริปากถึงความเจ็บป่วยที่กำลังเผชิญอยู่เลย ตลอดเวลา ที่โรคร้ายเบียดเบียน คุณพ่อปฏิบัติตามคำแนะนำทุกอย่างของแพทย์ มีความมั่นใจในตนเอง และในนายแพทย์ทุกคนว่าจะช่วยกันกำจัดโรค ที่กำลังคุกคามในร่างกายของท่านให้สิ้นไปได้ แต่ที่สุดความสามารถ ของบรรดานายแพทย์ที่พยายามช่วยเหลือจนวินาทีสุดท้าย ในที่สุด ท่านก็จากไปเมื่อเวลา ๑.๓๐ น. ของวันอังคารที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๕

คุณพ่อได้จากคุณแม่และลูกไปแล้ว การจากครั้งนี้เป็นการจากไป อย่างไม่มีวันกลับ คงเหลืออยู่แต่สิ่งต่าง ๆ ที่คุณพ่อทำได้ให้เป็น อนุสรณ์เท่านั้น ลูกไม่มีโอกาสจะได้รับความร่วมมือและความอบอุ่น เมตตาจากคุณพ่ออีกต่อไปแล้ว แต่พระคุณของคุณพ่อยังทำให้

ดูว่าลึกอยู่เดิมว่าเป็นความร่วมเย็นและความอบอุ่นที่คุณพ่อได้ทิ้งไว้ให้

คุณพ่อชอบสะสมของเก่า เช่นชามตั้งคโถงที่ได้มาจากบ้านเกิด เมืองนอนของคุณพ่อเอง ท่านได้สะสมพระพุทธรูปทั้งพระบูชาและพระเครื่อง คุณแม่และลูกจึงเลือกจัดพิมพ์หนังสือ^{๕๕} ด้วยความร่วมมือของคุณต้นัน บุญศิริพันธุ์ เจ้าของโรงพิมพ์พระจันทร์ หากมีงานวิดิโด ๆ ที่แจ้งให้คุณพ่อทราบได้ คุณพ่อคงจะพอใจเพราะยังซึ่งประโยชน์แก่ความรู้ และศิลปทางพระพุทธศาสนา ผลอันสิ่งดีใด ๆ ที่อาจเกิดขึ้นได้จากหนังสือ^{๕๕} ลูกขออุทิศให้แก่คุณพ่อ ลูกขออธิษฐาน ขอให้ความดีงามที่คุณพ่อได้กระทำไว้จงนำบุญญาของ คุณพ่อสู่สวรรค์ ประดับสุคติในสัมปรายภพ ขอให้คุณพ่อได้บังเกิดเป็นพ่อของลูกทุกชาติสืบไปเทอญ.

บุปผ

พฤษภาคม ๒๕๐๖

คุณพ่อเป็นร่วมเกล้าของลูกเลื่อมมา ตลอดชีวิตท่านเปี่ยมด้วยความเมตตากรุณาต่อคนทั่วไปโดยถ้วนหน้า เป็นที่รักและเคารพของบรรดาลูกหลานและข้าราชการที่เคยร่วมงานและผู้ที่บังคับบัญชา ในบรรดาผู้ใกล้ชิดทั้งหลายยอมรับนับถือกันว่า คุณพ่อเสมือนพระองค์หนึ่ง มีแต่พระคุณเลื่อมมา คุณพ่อรับราชการมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริต เทียงธรรม ไม่เอนเอียงในกระแสการเมืองที่ผันผวนอยู่ตลอดเวลา ท่านถือตัวว่าท่านเป็นข้าราชการฝ่ายปกครอง เป็นข้าพระบาทของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หน้าที่ของท่านคือบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎรและผู้ในบังคับบัญชา ตลอดชีวิตราชการของท่านต้องเหน็ดเหนื่อยทั้งใจและกายมิใช่น้อย

ชีวิตของคุณพ่อเป็นแบบอย่างที่ดีที่พึงสรรเสริญที่ลูกจะจดจำได้ คุณพ่อเคยเล่าถึงความลำบากในเยาว์วัยให้ลูกฟัง ลูกขอถือโอกาสเก็บความบางตอนมาเขียนไว้ ณ ที่นี้

คุณพ่อจบชั้นมัธยมจาก ร.ร. พิษณุโลกวิทยาลัย และมาศึกษาต่อในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในตอนแรกเรียนในคณะวิศวกรรมศาสตร์ แต่ได้ย้ายคณะมาศึกษาในคณะรัฐประศาสนศาสตร์ ซึ่งมีห้องเรียนหลังคามุงจากอยู่วงใหม่ (บริเวณหลังสนามกีฬาแห่งชาติ ปทุมวัน) กับที่หอวัง (ร.ร. เจริญอุดมฯ) เวลาเปลี่ยนห้องเรียนต้องเดินตามร่องสวน บ้านพักอยู่บางรัก ต้องเดินมาเรียนที่จุฬาฯ ทั้งเล่าว่าความเหนื่อยที่สุด ก็คือวันที่จบการศึกษา วันนั้นแต่งชุดราชปะแตนใหม่เอี่ยม นั่งรถลาก เข้าเฝ้าท่านข้าราชการผู้ใหญ่ เพื่อรายงานตัวเข้ารับราชการ เป็นมหาดเล็กรายงาน

คุณพ่อไม่ยอมรับลาตั้งการอันมิพึงควรได้ เมื่อปลดเกษียณลูกดีใจหวังว่าคุณพ่อจะได้พักผ่อนหลังจากตรากตรำงานมาไม่ใช่น้อย

ในตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดยี่สิบปี คุณพ่อต้องมีราชกิจหนักมิใช่น้อย เพียงไม่นานคุณพ่อต้องเข้าโรงพยาบาลเพื่อผ่าตัดปอดข้างซ้าย ที่โรงพยาบาลโรคปอดเมืองนนทบุรี พอพักฟื้นหลังจากออกจากโรงพยาบาล ลูกคิดว่าเคราะห์ร้ายของเราจะหมดไป แต่ไม่นานคุณพ่อก็ล้มเจ็บลงอีก และต้องไปอยู่โรงพยาบาลศิริราชอีกสิบเดือน ตลอดเวลาที่ท่านนอนเจ็บ คุณพ่อก็มีกำลังใจแข็งแรงสู้กับโรคร้าย คุณแม่เฝ้าพยาบาลอย่างใกล้ชิดอยู่ตลอดเวลา เราทุกคนหวังอย่างยิ่งขอให้คุณพ่อหายจากโรคร้าย เพื่อที่จะกลับเป็นร่วมโพธิ์ร่วมไทรของลูกหลานต่อไป แต่โรคร้ายมิยอมให้ท่านกลับไปบ้านใหม่ของเรา ท่านอดสูดสำห้หอบหืดลูกมาโดยลูกไม่ได้มีโอกาสดอบบแทนพระคุณท่านเลย

ทั้งๆ ที่เป็นธรรมดาโลกที่ไม่มีใครจะหนีเวลาการจากพรากได้ แต่ทั้งที่เตรียมใจเตรียมกายมาตลอดเวลาที่จะคอยรับเหตุการณ์นี้ พอถึงเวลาเข้าจริงก็หมดปัญญาที่จะหักห้ามใจไว้ได้ ณ โอกาสนี้ ลูกขอตั้งจิตขอในพระบารมี พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ อีกทั้งบุญบารมีของคุณพ่อทกขอปรแด่คุณงามความดีไว้ ขอตั้งผด้นองในดัมปพรายภพ ขอให้คุณพ่อถึงซึ่งความเป็นพุทธในที่สุด

วาระนี้ลูกขอตั้งญาแต่คุณพ่อ ลูกจะรักและดำรง “บริรักษ์-บทถัญญ์” ให้หมดจดงดงามเหมือนอย่างที่คุณพ่อได้เคยรักและรักษามาจนจนอายุขัย หากกรรมดีอันใดที่ลูกได้กระทำแล้วและจะได้กระทำต่อไป ลูกขออุทิศผลบุญนั้น ๆ แต่คุณพ่อผู้เป็นผู้ร่วมเกล้าของลูกด้วย เทอญ.

จากลูก

ชาคร บริรักษ์บทถัญญ์

ตำนานพระพิมพ์

ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์

เรียบเรียง

พระพิมพ์เป็นของเก่าแก่ที่โด่งดังมาตั้งแต่ตอนต้นพระพุทธศาสนา (คือภายหลังเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไม่นานนัก) ข้าพเจ้าถือว่าเป็นของที่ควรเคารพนับถือ และเป็นประโยชน์ในการสอบสวนพงศาวดารมาก

ประเพณีการสร้างพระพุทธรูป โดยวิธีใช้กตด้วยแม่พิมพ์ และประทับด้วยตราปรากฏแต่ในฝ่ายพระพุทธศาสนาเท่านั้น ในฝ่ายพราหมณ์ศาสนาจะได้มีเรื่องราวเป็นมาอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบบรรดาพระพิมพ์ต่างๆ ที่ได้พบในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ในประเทศอินเดีย มณฑลชุนานในประเทศจีน ที่ตามถ้ำต่างๆ ในแหลมมลายู และที่บนฝั่งทะเลญวน เหล่านี้ก็เป็นอย่างฝ่ายพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

ตามความคิดเห็นอันแยบคายของศาสตราจารย์ พูเซ เราอาจจับเค้าได้ว่าพระพิมพ์ต่างๆ เหล่านี้ มีมูลเหตุจากสิ่งอันมีศักดิ์ของพระพุทธเจ้าใหญ่ๆ ทั้ง ๔ ตำบลในอินเดีย คือเมืองกบิลพัสดุ์ อันเป็นที่ที่พระศากยมุนี สัมมาสัมพุทธเจ้าประสูติตำบล ๑ พุทธคยา ที่ๆ พระองค์ตรัสรู้อนตรสัมมาสัมโพธิญาณตำบลหนึ่ง ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี ที่ๆ พระองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาตำบล ๑ เมืองกุสินารานคร ที่ๆ พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานตำบล ๑

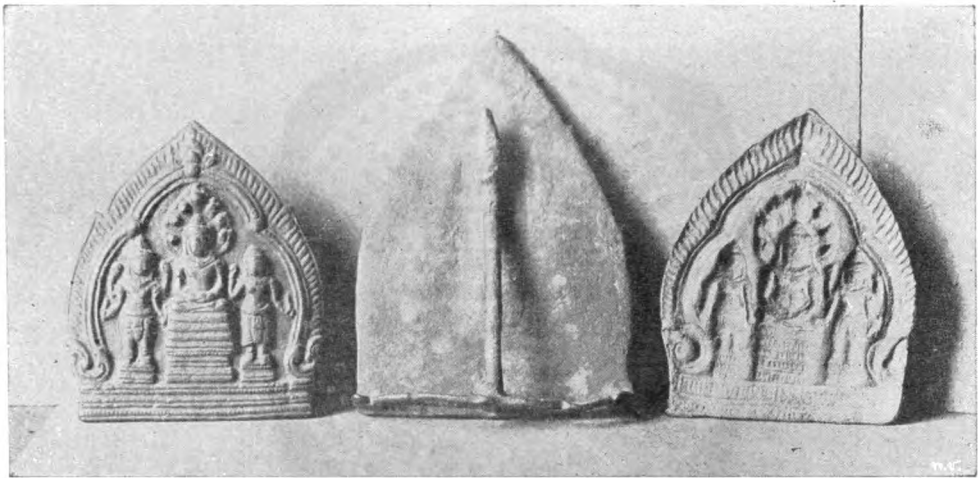
ศาสตราจารย์ ฟูเซ กล่าวว่า ไม่รู้จะเป็นการยากอะไรที่จะคิดว่
ตามธรรมดา พวกสัตว์ประหลาดจะต้องนำอะไรมาเป็นที่ระลึกจากสิ่งมีชีวิต
สถานอันสำคัญทั้ง ๔ ตำบลเหล่านั้น อะไรเล่าจะเป็นสิ่งแรกในสิ่งที่
เคารพนับถือกันที่ใดทำชนโดยพิมพ์บนแผ่นผ้า หรือทำด้วยดิน ด้วยไม้
ด้วยงา หรือด้วยแร่ ที่เมืองกบิลพัสดุ์ เมืองพุทธรคยา เมืองพาราณสี
และเมืองกุสินารานครปรากฏอยู่อย่างชัดเจนแล้วว่า ในเมืองทงสิน
เมืองไหนมีปูชนียสถานอันรู้จักกันแพร่หลายชนิดไร และทั้งได้มีหนังสือ
อีกหลายเรื่องที่อธิบายถึงปูชนียสถานอันสำคัญ ๆ เหล่านี้ได้แก่อะไร
บ้าง สิ่งที่จะได้เห็นก่อนถึงอนที่เมืองกุสินารานคร ก็คือสถานที่ ๆ
พระศาสดาจารย์เจ้าเล่ห์จับชั้นบรรพนิพพานได้ทำเครื่องหมายโดยสร้าง
พระสถูปขึ้นไว้ที่ตรงนั้น ตั้งแต่เดิมมาเช่นเดียวกับที่เมืองพาราณสี ทำรูป
เสมาธรรมจักรขึ้นไว้หมายถึงปาฏิหาริย์อันอัศจรรย์ รูปเสมาธรรมจักร
จะต้องมีมฤคคู้หนึ่งอยู่เสมอ สิ่งอันเป็นที่นับถือที่เมืองพุทธรคยา ก็คือ
ต้นโพธิพฤกษ์ ซึ่งเป็นต้นไม้มที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ประทับที่โคนต้น
เมื่อได้ตรัสรู้จนตรัสมาดัมโพธิญาณ แต่สำหรับที่เมืองกบิลพัสดุ์จะ
เป็นสิ่งไหนแน่ยังเป็นของน่าสงสัยอยู่(๑) ส่วนที่ตามเมืองอื่นจากเมือง
กบิลพัสดุ์นั้น ไม่มีสิ่งที่น่าสงสัยเลย คือ ที่เมืองพุทธรคยาต้องเป็นต้นโพธิ
ที่เมืองพาราณสีจะต้องเป็นธรรมจักร และที่เมืองกุสินารานครจะต้อง
เป็นพระสถูปแน่นอน

ความคิดเห็นของศาสตราจารย์ ฟูเซ อันนี้ ทำให้เรารับรอง
พระพิมพ์ว่าเป็นอนุสาวรีย์ของสิ่งมีชีวิตสถานนั้น ๆ และทั้งเป็นเครื่อง

(๑) ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพระชุกคลบาท คือหมายถึง
ความว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติ เสด็จพระราชดำเนินไปในทิศทั้ง ๔
ทิศละ ๗ ก้าว

รูปที่ ๑ ก. พระพิมพ์อินเดีย
ได้มาจากตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี

รูปที่ ๑ ข. ตัวอย่างแม่พิมพ์ สมัยลพบุรี

๓

อธิบายลักษณะเฉพาะของพระพิมพ์อื่นมีมากอย่างด้วยกัน ด้วยพระพิมพ์เหล่านี้เป็นจำนวนมากที่หมายให้รู้โดยทันทีทำชน คือไม่ตั้งแต่เป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าท้าวไปเท่านั้น ยังเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าโดยเฉพาะปาง รูปพระพุทธรูปเจ้าเฉพาะอย่างในวัดหนึ่ง หรือในที่อื่นหนึ่งด้วย เช่น กับพระพิมพ์บางอย่างเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งอยู่โดยอดปราสาท พระพิมพ์ที่วัดไผ่ตันที่ตำบลพงดึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี มีลักษณะเหมือนกับพระพิมพ์ที่ไผ่ตันในที่ใกล้เคียงเมืองพุทธรักษาในอินเดีย ยอดปราสาทซึ่งมีรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งอยู่ข้างใต้ในท่าแสดงธรรมเทศนา เป็นยอดปราสาทที่เมืองพุทธรักษาโดยแท้จริงทีเดียว และพระพิมพ์ที่ไผ่ตันที่ตำบลพงดึก เมืองกาญจนบุรี ก็เป็นฝีมือช่างอินเดียเช่นเดียวกับยอดปราสาทเมืองพุทธรุชยานั้น โดยไม่ต้องสงสัยเลย (ดูรูปที่ ๓ ก. และรูปที่ ๓ ข.)

พระพิมพ์โดยดูกันมาตั้งแต่เดิมแล้ว ว่าเป็นของนับถือกันเหมือนอย่างอนุสาวรีย์ ด้วยเหตุที่ความนิยมนับถือรูปหล่อเจริญมากขึ้น การสร้างรูปพระพุทธรูปหรือรูปเคารพอื่น ๆ ในทางศาสนาถือกันว่าเป็นมุลแห่งกุศล แต่การหล่อรูปด้วยโลหะ แกะด้วยไม้ หรือสลักด้วยหิน เป็นของที่ทำกันไม่ได้ทั่วไป คนจน ๆ ผู้มีความปรารถนาบุญเพื่อหวังจะให้ตนมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นในชาติหน้า จึงพากันสร้างรูปด้วยดิน อันถือว่าเป็นหนทางได้บุญกุศล โดยไม่ต้องอาศัยสติปัญญาชั้นสูงหรือทรัพย์สมบัติ เมื่อเขาปรารถนาเช่นนั้นและมีโอกาสที่จะทำได้ด้วย จึงได้เกิดสร้างรูปด้วยดินกันขึ้นเป็นจำนวนมาก บางครั้งรายหนึ่งถึง ๘๔,๐๐๐ ชิ้นเองเป็นมุลเหตุแห่งการสร้างรูปพระพุทธรูปด้วยดิน ซึ่งได้พบเป็น

จำนวนมากมายที่ตามถาต่าง ๆ ในแหลมมลายู ฝีมือที่ทำดูเหมือนจะเป็น
ฝีมือของพวกลัษี ที่ยังชีวิตของตนให้ล่วงไปโดยการแสวงบุญกุศล

โดยอาศัยความตรึกตรองให้ซึ่งลงไปลึกเล็กน้อย ก็ไม่ผู้จะเป็น
การยากนักที่จะแลเห็นภาพอันใกล้เคียงของวัดพระพุทธรักษาโบราณ
ในวันเทศกาล และในจำนวนพวกคนขายเครื่องหอมดอกไม้รูปเทียน
จะต้องมีเจ้าของแม่พิมพ์คอยขายแก่พวกผู้บริษัด้วยราคาถูก ๆ อีกด้วย
ประโยชน์ของการใช้แม่พิมพ์นี้ คือสำหรับพิมพ์รูปพระพุทธรเจ้า ซึ่ง
พวกผู้บริษัจะซื้อเอาไปเป็นที่ระลึก หรือถวายไว้ที่วัดต่างเครื่องสักการะ
ก็ได้

ถ้าเช่นนั้นแล้ว แม่พิมพ์จะมีรูปฐานเป็นอย่างไร แม่พิมพ์จะ
ต้องเป็นแผ่นทองแดงและอย่างลึกและมีด้ามสำหรับถือ การใช้แม่พิมพ์
เจริญแพร่หลายมากขึ้นทุกที ๆ จนเป็นเหตุให้เกิดใช้แม่พิมพ์สร้างแม่พิมพ์
ต่อ ๆ กันมาจนมากมายกายกอง

พระพิมพ์โบราณโดยมากมีคำจารึกอักษรเล็ก ๆ ข้างบนข้าง
ข้าง ๆ ข้างหลังข้าง เป็นภาษาสันสกฤตก็มี ภาษาเขมรก็มี เป็น
ตัวอักษรเทวนาครีที่ใช้กันแพร่หลายในประเทศอินเดียเหนือก็มี เป็น
ตัวอักษรของพวกอินเดียฝ่ายใต้ก็มี เป็นตัวอักษรของเหล่าประเทศ
ระหว่างอินเดียและจีนก็มี แลแต่สถานที่ที่ไดพบและอายุของพระพิมพ์
นี้ คำจารึกเหล่านั้นมักจะมีคความหมายเหมือนกันเสมอ เป็นคาถา
อาถรรพ์ต่าง ๆ

เย ชุมมา เหตุปุปภา เตสึ เหตุ ตถาคโต (อาห)

เตสึ จ โย นิโรธ จ เอว วาที มหาสมโณติ.

แปลได้ความดังต่อไปนี้ ชรรวมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดง

เหตุของกรรมเหล่านั้น และความดับของกรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ
มีวาทย่างน

ใจความย่อแห่งพระคาถาซึ่งมีเพียง ๔ บาทนั้น เป็นคำตั้งต้นของ
พระคำสดุดณ์หนึ่ง ซึ่งอาจให้แลเห็นถึงความจริงเพียงพอสำหรับจะ
เลือกเฟ้นการอธิบายของคำตั้งต้นส่วนอื่นๆ ได้ ไม่ใช่แต่เพียงเท่านั้น
ตามเรื่องหนังสือเก่าๆ หลายเรื่องกล่าวไว้ว่า โดยใจความแห่งพระคาถา
อันนี้ เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าได้อัครสาวกทั้ง ๒ คือพระสารีบุตรและ
พระโมคคัลลานะ ซึ่งภายหลังในสังฆมณฑลนับถือกันว่าเป็นที่ ๒ รอง
จากพระศาสดาจารย์เจ้าลงมา นัยอันหนึ่งซึ่งทำให้พระสาวกทั้ง ๒ ของ
พระศาสดาเข้าใจความได้โดยเร็วนี้ ต้องปรากฏแก่พวกพุทธศาสนิกชน
ว่า เป็นธรรมวิเศษชนิดหนึ่ง และดูเหมือนเขาจะนับถือกันว่าเป็นสัม-
มุทิมันต์ สำหรับจะเปลี่ยนแปลงความนับถือของบุคคลผู้ยังไม่เคยสดับ
นัยอันนี้ด้วย ฉะนั้น จึงไม่มีธรรมข้อใดหรือบทใดดีไปกว่าในการที่จะ
ใช้จารึกบนพระพิมพ์ ซึ่งเป็นวัตถุเบา มีขนาดอันงามสง่า เหมาะที่จะช่วย
ประกาศพุทธวจนะอันดีให้แพร่หลายออกไป ในสมัยนั้นในเมืองไทย
เมื่อถึงเหตุให้ดีแล้ว เราจะได้เห็นพระพิมพ์เก่า ๆ โดยมากเป็นรูปมหา-
ปาฏิหาริย์ของเมืองลพบุรี เมื่อพระพุทธเจ้าทรงชำระซึ่งเดียวิยนิครนถ์
แล้ว และทรมานบุคคลให้กลับนับถือพระพุทธศาสนาได้เป็นจำนวนมาก
การทำใจให้เปลี่ยนจากความนับถืออื่น เป็นความศรัทธาแก่กัน เท่ากับการ
บังคับให้เปลี่ยนศาสนา เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้วเราอาจคิดได้ว่า บุคคลผู้ได้
ทำรูปพระพิมพ์แล้วและบรรจุไว้ในถ้ำและสถูปต่างๆ เป็นจำนวนตั้งหลาย
พันองค์นั้น จะต้องคิดถึงการประกาศศาสนาในอนาคตอันไกลเป็นแท้
และหวังว่าจะเป็นเครื่องช่วยประกาศศาสนาให้แพร่หลายไปได้อีกหลาย

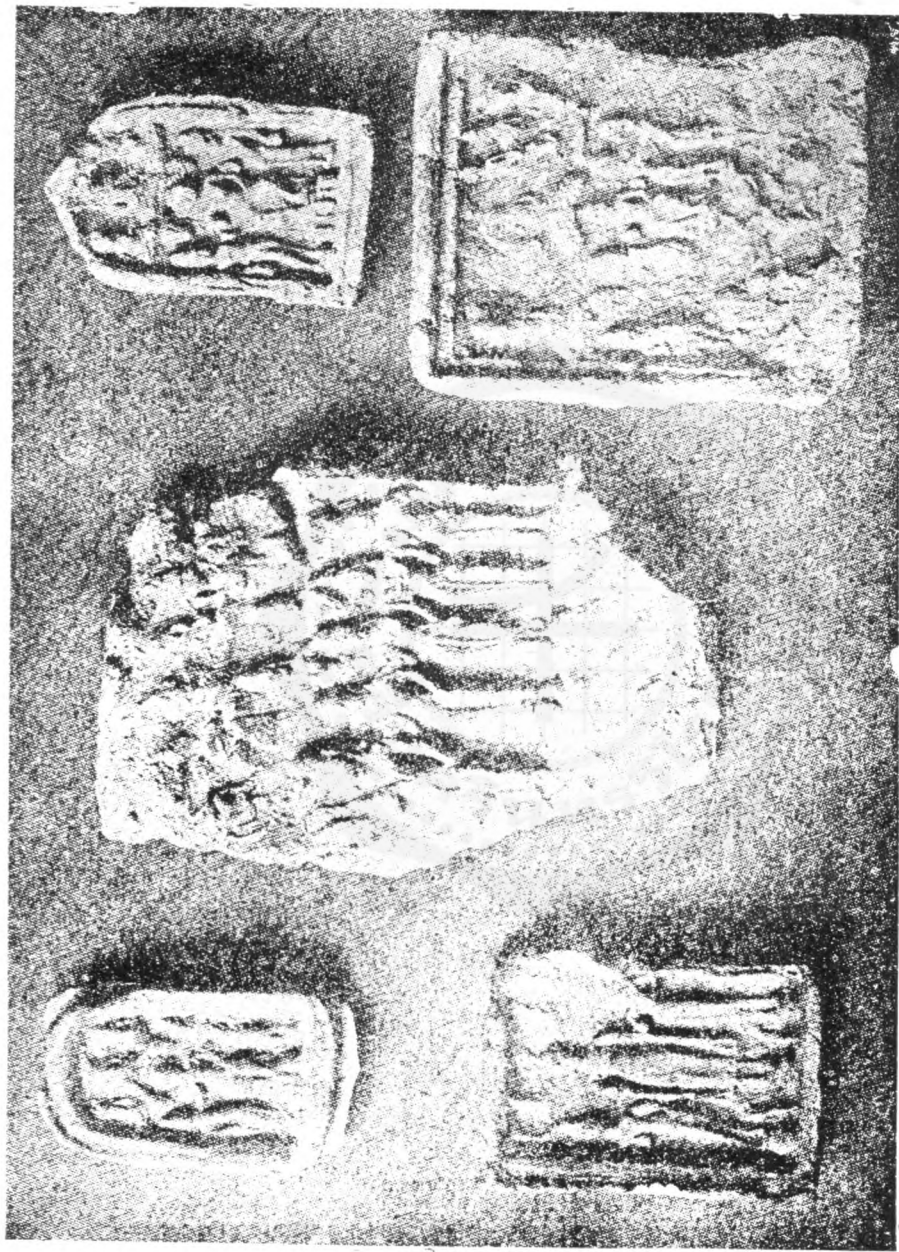
พันปี ดูเหมือนว่าพวกพุทธมามกบุคคลจะได้มีความรู้ดีกว่าเมื่อครบอายุ
พระพุทธศาสดา ๆ จะเสื่อมลง การพบเห็นรูปพระศาสดาจารย์เจ้าและ
คาถาย่ออันเป็นคำดังสอนของพระองค์ อาจเป็นเครื่องเตือนใจให้ผู้พบ
กลับเกิดความเลื่อมใสและเชื่อถือนั่นอีก

เมื่อสรุปใจความแล้ว คงได้ความว่า พระพิมพ์ซึ่งชนชั้นทำแทน
ของหรือรูปเป็นที่ระลึกของสังฆเวไนยสถานนั้น ได้กลายเป็นรูปอันสำคัญ
ชนิดหนึ่งขึ้นโดยลำดับ และเป็นของถูก ๆ ซึ่งทำให้คนจน ๆ สามารถ
ได้ดื่มนกศกกับเขาด้วย คือว่ารูปพระพิมพ์หรือคาถาอันได้จารึกที่พระ
พิมพ์เป็นเครื่องทำให้คนกลับใจนับถือศาสดาเหมือนกับมนต์อันศักดิ์สิทธิ์
นั้น เป็นบุญกุศลของคนจน ๆ ผู้ได้สร้างพระพิมพ์ถูก ๆ นั้นขึ้นด้วย
เหมือนกัน และทุกคนก็ยังได้ใช้เป็นเครื่องวาง อันเข้าใจกันว่าเป็น
ของคงกระพันชาตรีกันอยู่มาก

พระพิมพ์ที่ได้พบในพระราชอาณาจักรสยาม อาจแบ่งออกได้เป็น
หลายหมวดด้วยกัน ตามที่สืบสวนได้จากพระราชพงศาวดารสยาม คือ:-

หมวดที่ ๓ แบบพระปฐม (รูปที่ ๒-๕) ที่ข้าพเจ้าเรียกเช่นนั้น
ก็เพราะของประเภทนี้โดยมากมาจากบริเวณพระปฐม และมีลักษณะ
เหมือนกับรูปสลักที่ได้พบที่พระปฐม พระพิมพ์พระปฐมมักจะเป็นรูป
มหาปฎิหาริย์ของเมืองลพบุรี พระพิมพ์พระปฐมชนิดเก่าที่สุด ทำขึ้น
เมื่อราว ๆ พ.ศ. ๙๕๐ ถึง พ.ศ. ๑๒๕๐ คาถา เย ชมมา ที่จารึกเป็นภาษา
บาลี เขียนด้วยตัวอักษรคฤณณ์หรืออักษรขอมโบราณ

หมวดที่ ๒ แบบถ้ำแหดหมตอายุ (รูปที่ ๘-๙) พระพิมพ์หมวด
นี้เกือบจะทั้งหมดทำด้วยดินดิบ ราว ๆ พ.ศ. ๑๔๕๐-๑๕๕๐ เป็นรูป

รูปที่ ๒๒ พระพิมพ์สมัยทวารวดี
 ๔ เรืองมหาปาฏิหาริย์ ได้มาจากพระปฐมเจดีย์ และ เมืองพัทลุง

รูปที่ ๓ ก. พระพิมพ์สมัยทวารวดี
เรื่องมหาปาฏิหาริย์ ได้มาจากเมืองราชบุรี

รูปที่ ๓ ข. พระพิมพ์สมัยทวารวดี
เรื่องมหาปาฏิหาริย์ ได้มาจากเมืองราชบุรี

พระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน คาคา เย ชุมมา ที่จารึกเป็นภาษาดั้นล็กฤต เขียนด้วยตัวอักษรนาครีที่ใช้อยู่ในอินเดียฝ่ายเหนือ

หมวดที่ ๓ แบบขอม (รูปที่ ๓๐-๓๓) แบบนี้อยู่ในสมัยเดียวกันกับแบบถ้ำแหลมมลายูหรือใหม่กว่าเล็กน้อย รู้ได้โดยลักษณะการและเครื่องประดับซึ่งเป็นอย่างเดียวกันกับลัทธิมหายาน

หมวดที่ ๔ แบบสุโขทัย (รูปที่ ๓๒-๓๓) แบบนี้อยู่ในราว พ.ศ. ๑๗๕๐-๑๘๕๐ โดยมากเป็นพระพุทธรูปเดินหรือที่เรียกกันว่า พระลีลา

หมวดที่ ๕ แบบอยุธยา (รูปที่ ๓๔-๓๕) เป็นแบบใหม่โดยแท้ตามธรรมเนียมมักเป็นรูปพระพุทธรูปยืนทำตามปางต่าง ๆ อยู่ได้ชั้นเล็ก ๆ ชนิดหนึ่งเรียกกันว่า เรือนแก้ว

หมวดที่ ๖ พระเครื่องต่างๆ แบบที่ ๑ พระพิมพ์พระปฐมมีแปลกกันเป็น ๒ ชนิด ตามสมัยทั้ง ๒ ชนิดที่เก่ามากเป็นฝีมือช่างชาวอินเดียในรัฐสมัยพระเจ้าอู่ทอง (ราว พ.ศ. ๙๐๐-๑๒๐๐) ซึ่งได้พบตามถ้ำของวัดพระพุทธรักษาเป็นอันมาก (คำว่าถ้ำในทณ คอถาพชาดักัดหินทำขึ้นภายใต้ภูเขาร้างเป็นถ้ำรูปหรือเจดีย์ขึ้นได้ แล้วบรรจุพระพุทธรูปไว้ในทณน)

ผู้ศึกษาทางโบราณคดีจะต้องสังเกตลักษณะอย่างหนึ่งของพระพิมพ์รูปที่ ๒ เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่าพระพุทธรูปประทับนั่งอย่างท่าฝรั่ง คือนั่งห้อยพระบาท ไม่คู้พระบาทเข้านางงทับเหมือนกับแบบทางตะวันออก รูปสลักต่าง ๆ ที่ตามถ้ำเมืองอชันตะ เมืองกันเฮวี เมืองการวี เมืองเอลโลระ และตามถ้ำที่เป็นวัดพุทธรักษาอื่น ๆ อีกทั่วไปก็เป็นท่านั่งห้อยพระบาททงน รูปสลักเก่า ๆ ที่ขุดพบที่จังหวัดนครปฐม และรูปพระประธานที่ในพระอุโบสถวัดใหญ่หรือวัดพระปฐมเจดีย์ก็เป็น

แบบนเหมือนกัน อนึ่งที่ในถ้ำๆ หนึ่งซึ่งเรียกว่าถ้ำฤๅษเฐาง อันตั้งอยู่ที่
ตะวันตกของเมืองราชบุรี ที่ในถ้ำนั้นมีพระพุทธรูปสลักองค์หนึ่ง นิ่งหอย
พระบาททรงแดงขรรคม เหมือนกับพระพุทธรูปสลักที่ได้อีกถ้ำมาแล้ว
มีคำจารึกสั้น ๆ เป็นอักษรสมัย พ.ศ. ๙๕๐-๑๓๕๐ บอกได้ว่ารูปสลักนี้
เป็นฝีมือของฤๅษเฐผู้อยู่ในถ้ำนั้นในสมัยนั้น และผู้มีนามว่าสมาธิคุปตะ เรา
มีหลักฐานเพียงพอที่จะกำหนดว่าพระพิมพ์รูปที่ ๒ และพระประธานใน
วัดพระปฐม มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไรได้อย่างหนึ่ง กับที่จะกำหนด
สมัยของพระพิมพ์เช่นเดียวกันนี้ได้ด้วยว่าอยู่ในสมัย พ.ศ. ๙๕๐-๑๓๕๐
อีกอย่างหนึ่ง เพราะว่าพระพิมพ์เหล่านี้ทางหลังมีจารึก เย ธมมา ด้วย
ตัวอักษรในสมัยนั้น ซึ่งมีตัวอย่างอยู่ในรูปที่ ๓ ก.

ในสมัยนั้น จดหมายเหตุจีนได้อีกถ้ำไว้อย่างชัดเจนว่า ในตอน
แหลมระหว่างเมืองศรีเกษตร (พม่า) และเมืองอิดานบุรี (เขมร) มีราช-
อาณาจักร ชื่อว่าทวารวดี ที่จริงคำว่าทวารวดี ปรากฏว่าเป็นชื่อกรุง-
ศรีอยุธยาซึ่งพระเจ้าอู่ทองสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ แต่เข้าใจว่าพระเจ้า
อู่ทองคงจะได้เอานามเก่ามาขนานนามพระนครที่ทรงสร้างใหม่

กรุงทวารวดีเท่านั้น บางทีจะอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรี หรือเมือง
นครปฐมบัดนี้ ถ้าเช่นนั้นแล้ว ข้าพเจ้าเข้าใจว่า พระพิมพ์สมัยพระปฐม
จะต้องเป็นฝีมือของชาวเมืองทวารวดี

คราวนี้ถึงเวลาที่จะพูดถึงลักษณะการของพระพิมพ์นั้นว่าเป็น
อย่างไร พระพิมพ์นั้น บางครั้งเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งอยู่บน
กอบัว ที่ก้นบัวมีพระยานาค ๒ ตัวประคอง บางครั้งเป็นรูปพระพุทธรูป
แวดล้อมไปด้วยพระพุทธรูปอีกหลายพระองค์ ลักษณะการอันนี้แหละ
เรียกว่ามหาปาฏิหาริย์ตามที่ได้อีกถ้ำมาแล้วข้างต้น รูปมหาปาฏิหาริย์
ได้ปรากฏมีในตำนานพระพุทธรูปทุก ๆ ประเทศ

มหาปาฏิหาริย์นั้น มีเนื้อความย่อ ๆ ดังต่อไปนี้

เมื่อพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงปาฏิหาริย์เล็ก ๆ น้อย ๆ คล้ายกับ เป็นการเริ่มแรก และทรงห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใด เป็นบรวพรต หรือ คฤหัสถ์ อุบาสก หรืออุบาสิกา กระทำตามในการที่จะทรมานพวก เดียวเดียวนิครนถ์โดยแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แล้ว พระองค์จึงได้ทรงแสดง มหาปาฏิหาริย์ตามคำอาราธนาของพระเจ้าปเสนทิโกศล ๒ ประการ ประการที่ ๑ ที่เรียกกันง่ายมกปาฏิหาริย์ คือพระองค์เสด็จดำเนินไปมา อยู่ในอากาศโดยอิริยาบถต่าง ๆ และทรงบันดาลให้เกิดเปลวไฟและ คลื่นลมออกจากศีรษะของพระองค์ ทั้งส่วนเบื้องบน และเบื้องล่าง ประการที่ ๒ คือทรงบันดาลให้พระองค์ปรากฏไปทุก ๆ ส่วนของเวหา และทุก ๆ แห่งรอบ ๆ พระองค์ เป็นจำนวนนับมิถ้วน ในท่ามกลาง รูปของพระองค์ไปปรากฏอยู่นั้น พระองค์ทรงแสดงธรรม และ ในขณะนั้นวาลาหกะเวศบุตรบันดาลให้เกิดลมพายุใหญ่พัด ทำให้ พวกเดียวนิครนถ์ปราชัยพ่ายแพ้ไปสิ้น ในคราวนี้มีพวกเดียวยั ที่กลบใจได้และเข้านับถือพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากเหลือที่จะนับ

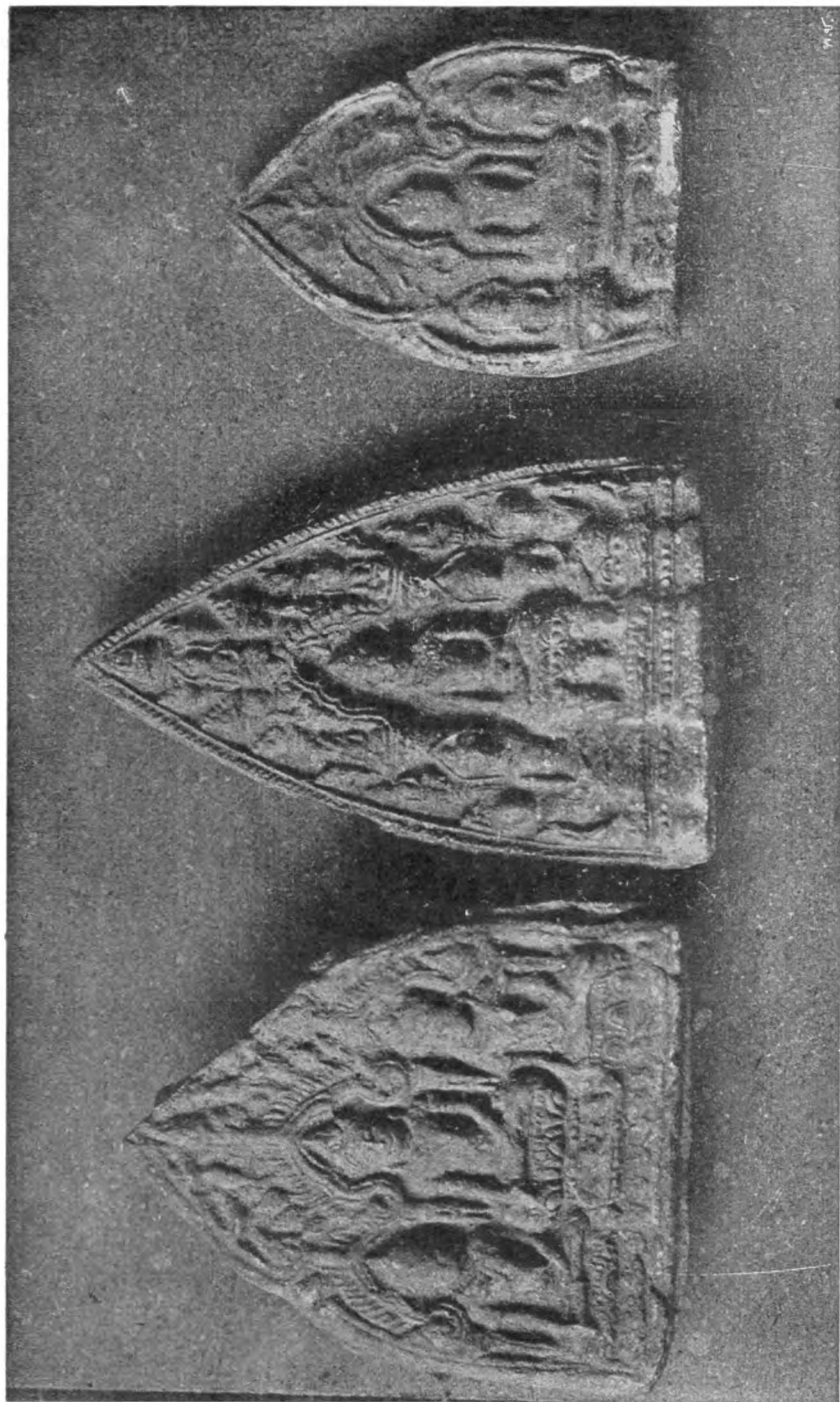
นี่เป็นใจความย่อ ๆ ในเรื่องมหาปาฏิหาริย์ ยังมีเรื่องราวที่เกี่ยวข้อง กับพระพิมพ์อย่างพิสดาร อยู่ในหนังสือต้นฉกฤต ชื่อ ทิวาธาณ อิก (ในหนังสือนี้กล่าวต่อว่า)

ในขณะนั้น (ขณะที่กำลังทำปาฏิหาริย์) พระผู้มีพระภาคทรงรำพึง ถึงวราจิตของสัตว์โลก มีกฎธรรมดาสอดคล้องอย่างหนึ่งว่าเมื่อพระผู้มีพระภาค พุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงรำพึงถึงวราจิตของสัตว์โลกแล้ว สรรพสัตว์-โลกทั้งมวลจนกระทั่งมดและปลวก ย่อมรู้ถึงพระรำพึงของพระองค์ ที่เดียว เพราะฉะนั้นท้าวสักกะมหาพรหมและเทพยดาอื่น ๆ จึงดำริว่า

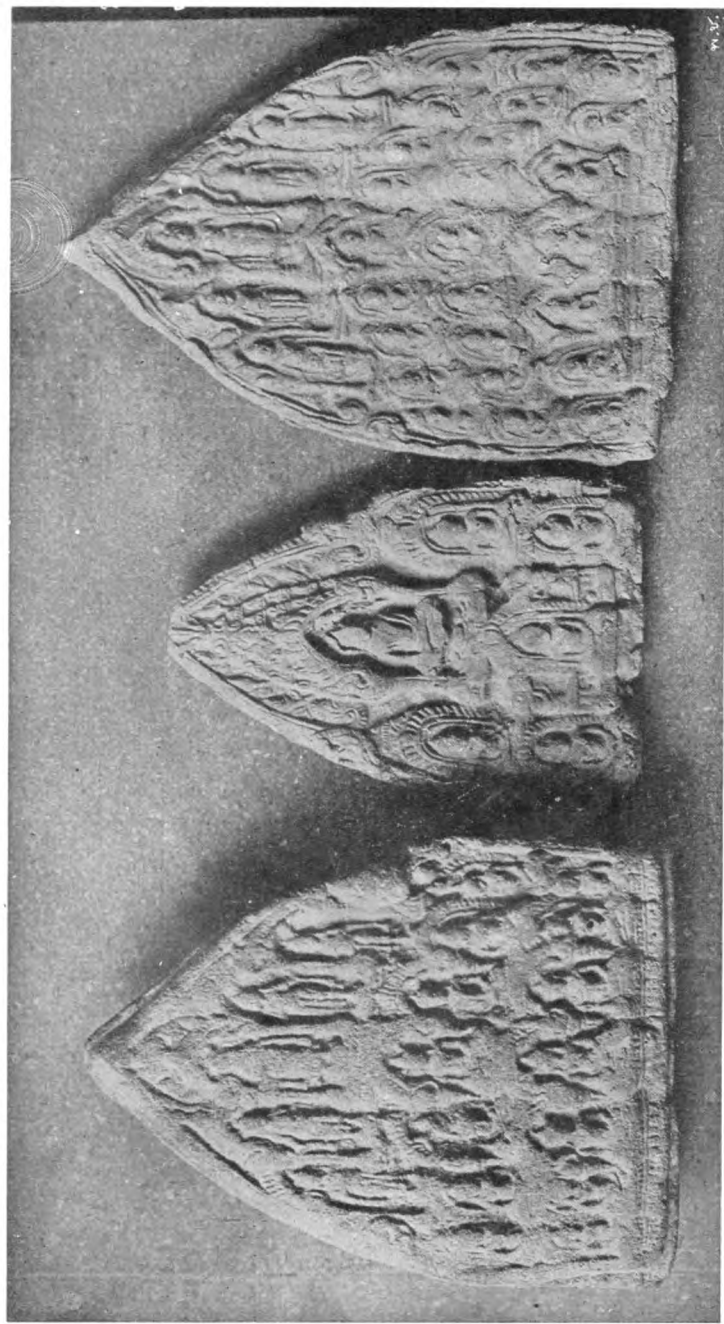
พระผู้มีพระภาคทรงว่าพึงถึงวารจิตของสัตว์โลกด้วยพระประสงค์อะไร
 หนอ และในทันใดนั้นเอง เขาทั้งหลายก็เกิดความคิดขึ้นในใจว่า
 การที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงว่าพึงถึงวารจิตของสัตว์โลกนั้น ก็คือ
 พระองค์ทรงพระประสงค์จะทรงกระทำมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี
 เพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย ครั้นแล้วท้าวสักกะมหาพรหม
 พร้อมด้วยเทพดาอื่น ๆ ซึ่งเป็นบริวารอีกหลายแสน ซึ่งรู้เท่าพระฤทธิ์
 ของพระผู้มีพระภาค จึงอันตรธานหายไปจากวิมานแห่งตน ๆ ไป
 ปรากฏเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาค มหาพรหมกับเทพดาอื่น ๆ
 ได้เห็นประทีปนิมิตพระตถาคต ๓ รอบ ถวายนั่งคมพระบาทของพระองค์
 ด้วยพระเศียรเกล้า แล้วได้เลื่อนไปนั่งอยู่ข้างขวาของพระองค์ ล้วน
 ท้าวสักกะและเทพดาอื่น ๆ เมื่อได้แสดงความเคารพและความนับถือ
 เสร็จแล้วก็พากันนั่งอยู่ข้างซ้ายของพระองค์ พระยานาค ๒ ตัว ชื่อนันท
 และอปันท์ได้เนรมิตดอกปทุมดอกหนึ่งมีกลีบหลายพันกลีบ ใหญ่
 เท่าลอมรด กลีบดอกปทุมทั้งหลายเหล่านั้นล้วนด้วยทองคำล้วน แต่กลีบ
 เป็นเพชรพลอย แล้วจึงนำดอกปทุมนั้นเข้าไปถวายพระผู้มีพระภาค ๆ
 เล็ดจันประทับนั่งขัดสมาธิบนกลีบบัวนั้น ทรงว่าพึงถึงบารมี
 ของพระองค์แล้วก็ทรงเนรมิตดอกปทุมเช่นเดียวกันนั้นขึ้นอีกดอกหนึ่ง
 มีพระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ข้างบนเหมือนกัน แล้วก็ปรากฏเป็น
 พระพุทธเจ้าทั้งข้างหน้าข้างหลังและรอบ ๆ พระองค์เป็นจำนวนนับมิถ้วน
 แม้ไปจนถึงชั้นอกนิฐ เป็นพุทธเจ้าอันหนึ่งซึ่งเกิดจากองค์พระผู้มี
 พระภาคเจ้า พระพุทธรูปนิมิต บางพระองค์จกกรม บางพระองค์ประทับยืน
 บางพระองค์ประทับนั่ง บางพระองค์บรรทม บางพระองค์ทรงบันดาล
 ให้เกิดเป็นแสงสว่าง บางพระองค์ทรงบันดาลให้เกิดเป็นเปลวไฟ บาง

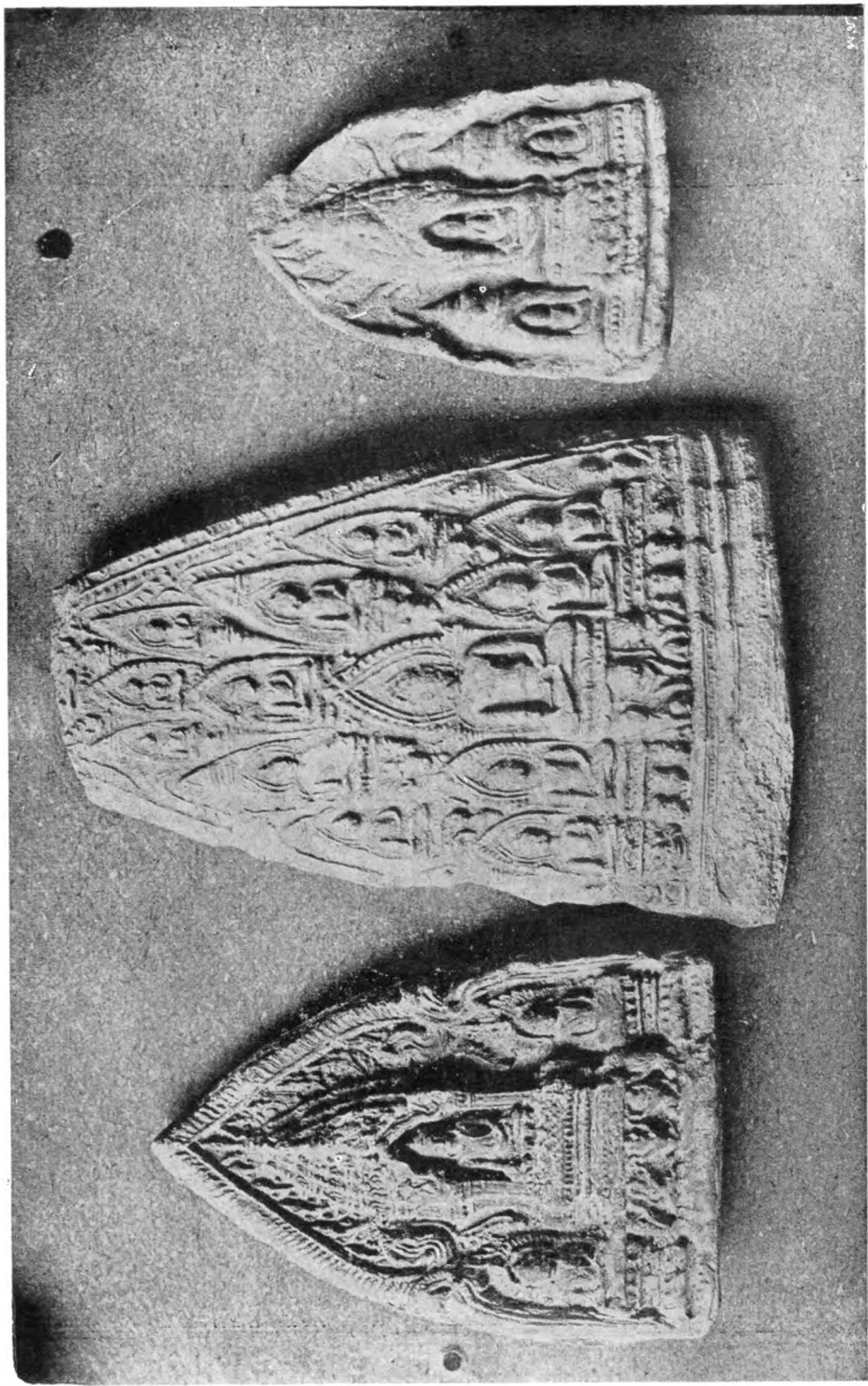
รูปที่ ๔ พระพิมพ์สมัยทวารวดี
ได้มาจากพระปฐมเจดีย์

รูปที่ ๕ พระพิมพ์สมยลพบุรี ได้มาจากเมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี และ เมืองนครศรีธรรมราช

รูปที่ ๒ พระพิมพ์สมยลพบุรี ^{๗๕}ได้จากเมืองกาญจนบุรี และ เมืองนครศรีธรรมราช

รูปที่ ๗ พระพิมพ์สมยลพบุรี ๗ ได้มาจากพระปฐมเจดีย์

รูปที่ ๙ พระพิมพ์สมัยศรีวิชัย รูปพระโพธิสัตว์ ได้มาจากแหลมมลายู

รูปที่ ๙ พระพิมพ์สมัยศรีวิชัย
พระพุทธรูปต่าง ๆ ได้มาจากเมืองพัทลุง และ เขาขรุมเมืองไชยา

พระองค์ให้เป็นฝน บางพระองค์ให้เป็นฟ้าแลบ พระพุทธรูปมีตทงหลาย
ได้วิดิชันนาปัญหาต่าง ๆ ซึ่งเกิดมีขึ้นเป็นอันมากด้วยคาถาทัง ๒ อันมี
เนื้อความดังต่อไปนี้

จงเริ่มตระฆราวาดีด้วย แล้วบำเพ็ญพรหมจรรย์ ในศาสนา
พระพุทธเจ้า จงทำลายศัตรูกล่าวคือมฤตยู เหมือนกับช้างทำลาย
กระท่อมไม้ซ้อ ฉะนั้น

บุคคลผู้ประพฤติดนไม่ออกไปจากคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
จะพ้นจากความเกิดและดังสารวัฏ ทังจะดับทุกข์ทั้งปวงเสียได้ ดังนี้

พระพิมพ์พระปฐมแบบที่ ๒ ปรากฏว่าใหม่กว่าแบบที่ ๑ ซึ่งได้
กล่าวมาแล้วนั้น ทังไม่มีจารึกและตัวอักษรโบราณ อันจะเป็นเครื่อง
ช่วยเหลือให้กำหนดสมัยอันใกล้เคียงได้ แต่ปรากฏอย่างชัดเจนว่า
ถ้าไม่เป็นฝีมือขอมแท้ ก็ต้องเป็นฝีมือปนขอม พระพุทธรูปนั่งรูปที่ ๕ นั้น
มีลักษณะคล้ายกับรูปสลักของขอมโบราณ และยอดซุ้มปรากฏในรูป
ตัวอย่าง ๓ รูป (คือรูปที่ ๖ รูปกลาง รูปที่ ๗ ข้างขวาและข้างซ้าย) นั้น
เป็นรูปปราสาทขอมเหมือนกับที่เมืองนครวัดก่อนที่ได้นำเปลี่ยนแปลง
มาเป็นรูปปราสาทไทยอย่างไม่มีผิด

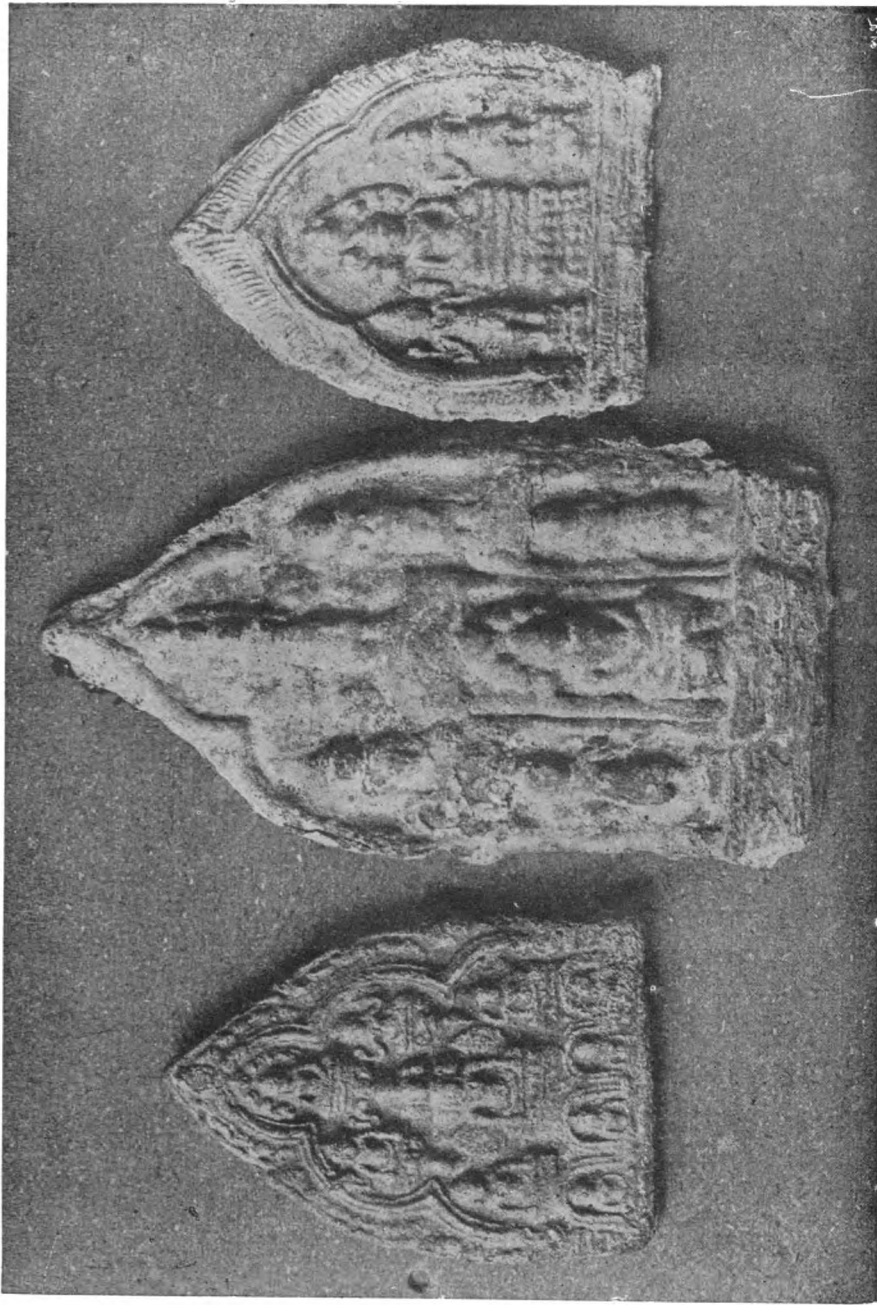
พระพิมพ์ที่เป็นรูปพระพุทธเจ้าหลายพระองค์รวมกันนี้ เข้าใจว่า
ทำแทนรูปมหาปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้า หรือทำแทนรูปอดีตพุทธเจ้า
ชุดหนึ่งเกินบ้าง ขาดบ้าง รูปอดีตพุทธเจ้านั้น มีลักษณะคล้ายคลึงกับ
รูปมหาปาฏิหาริย์มาก

แบบที่ ๒ พระพิมพ์แบบที่ ๒ ได้แก่พระพิมพ์ต่าง ๆ ที่ได้พบเป็น
จำนวนมาก ตามถาพหลายในแหลมมลายูซึ่งได้กล่าวมาแล้ว พระพิมพ์
เหล่านี้เป็นดินดิบหรือดินเหนียวสุกแต่มาจากวัดหาญ และเขาขาวใน

จังหวัดตรังบ้าง มาจากถาเขตรมช้างเมืองไชยาบ้าง มาจากเขากทะเล และถาภูเขาถาวรค์เมืองพัทลุงบ้าง นอกจากรูปองค์พระพุทธรเจ้าแล้ว ยังมีรูปพระโพธิสัตว์คอดโลกเตศธร หรือโศกเศวตอยู่ด้วย คาถา เข ชมุมา ที่จารึกเป็นภาษาล้านลกฤตอย่างเดียวก ไม่มีภาษาบาลีเลย ขอน ทำให้เราเชื่อว่าลัทธิบุรุษผู้สร้างพระพิมพ์ชนิดนี้ นับถือลัทธิฝ่ายมหายาน เป็นแท้

พระพิมพ์ของแหลมมลายูบางชนิด เหมือนกับรูปสลักของบรรดา เมืองระหว่างอินเดียนกับชวา เรื่องนี้ไม่น่าจะประหลาดใจอะไรเลย เพราะ อาณาจักรศรีวิชัยซึ่งราชธานีอยู่ที่เมืองปาเลมบัง ในเกาะสุมาตรา นั้น เมื่อ พ.ศ. ๑๓๕๐ - ๑๗๕๐ ได้แผ่อาณาเขตไปถึงฝั่งบนแหลมมลายู และ ทางทิศเหนือจนถึงเมืองไชยา รูปพระโพธิสัตว์อันสวยงามซึ่งพระเจ้า-บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้พบที่เมืองไชยานี้ เป็นฝีมือช่างอันวิจิตรของอาณาจักรศรีวิชัย และพระพิมพ์แบบที่ ๒ นี้ ก็เห็นจะเป็นฝีมือช่างที่ดีสุดของอาณาจักรนั้นเป็นอันมากเหมือนกัน

ยังมีมูลแห่งความจริงอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้เรากำหนดความ-สัมพันธ์ระหว่างพระพิมพ์เหล่านี้และอาณาจักรศรีวิชัยได้ และทำให้ อาจกะลุ่มยของพระพิมพ์เหล่านี้ได้ด้วยว่า อยู่ในราว พ.ศ. ๑๔๕๐ - ๑๕๕๐ คือพระพิมพ์เหล่านี้ใช้อักษรนาครีอันเป็นอักษรของอินเดียฝ่ายเหนือ สำหรับจารึกคาถา เข ชมุมา เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่าในระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๐ - ๑๔๕๐ ได้มีพระสงฆ์ของพวกอินเดียฝ่ายเหนือ พากันไป ดอนคำสอนยังเมืองมัทราส ชวาและเขมรหลายคราว พวกพระเหล่านี้ได้นำอักษรของอินเดียฝ่ายเหนือไปใช้ในเมืองเหล่านั้นด้วย เมืองเหล่านั้น ได้พลอยใช้หนังสือของพวกพระเหล่านั้นอยู่พักหนึ่ง แต่ภายหลัง

รูปที่ ๑๐ พระพิมพ์สมเด็จบุรี พระพุทธรูป และ รูปพระโพธิสัตว์ลัทธิมหายาน
 ใต้มาจากเมืองสวรรคโลก เมืองนครศรีธรรมราช และเมืองสุพรรณบุรี

รูปที่ ๑๑ พระพิมพ์สมัยลพบุรี
รูปพระโพธิสัตว์ ลัทธิมหายาน
ได้มาจากเมืองสุพรรณบุรี

รูปที่ ๑๒ พระพิมพ์สมัยสุโขทัย
พระพุทธรูปปางลีลา (พระกำแพงเขย่ง) ได้มาจากเมืองสุโขทัย

รูปที่ ๑๓ พระพิมพ์สมัยสุโขทัย
พระพุทธรูปปางลีลา ได้มาจากเมืองสุพรรณบุรี

ก็คงกลับใช้อักษรของอินเดียฝ่ายใต้ซึ่งได้ใช้อยู่แต่เดิมมานั่นอีก อาณาจักรศรีวิชัยเป็นย่านกลางที่พวกอินเดียฝ่ายเหนือพักก่อนที่จะไปยังเมืองฝ่ายเหนือและเกาะอื่น ๆ ฉะนั้น ไม่ต้องสงสัยเลยว่าอาณาจักรศรีวิชัย จะไม่เป็นอาณาจักรที่พวกพระเถลานั้นนำอักษรของอินเดียฝ่ายเหนือไปใช้ด้วย จารึกภาษาสันสกฤตที่เมืองกลาตัน ในเกาะชวา (พ.ศ. ๑๓๒๓) ซึ่งเป็นอักษรนาครีนั้น เป็นพระราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน ราชวงศ์ไคเลนทร ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่รู้จักกันว่าได้ปกครองเมืองศรีวิชัยอยู่ในเวลานั้น

อักษรนาครีชนิดที่ใช้นั้นอยู่ในเมืองชวา เมื่อ พ.ศ. ๑๓๐๐ - ๑๓๕๐ นั้น ยังได้ใช้กันในประเทศเขมร เมื่อ พ.ศ. ๑๔๐๐ - ๑๔๕๐ อนึ่งยังมีพระพิมพ์จารึกภาษาสันสกฤตด้วยอักษรนาครี สมัย พ.ศ. ๑๔๕๐ - ๑๖๕๐ อยู่ในประเทศพม่าอีก เพราะฉะนั้นก็เห็นเหตุเพียงพอกที่จะลงเนื้อเห็นว่าพระพิมพ์ของแหลมมลายูนี้นั้นอยู่ในสมัย พ.ศ. ๑๔๕๐ - ๑๕๕๐

แบบที่ ๓ พระพิมพ์แบบที่ ๓ นี้ เครื่องแต่งกายและรูปพรรณมีลักษณะคล้ายกับรูปสลักของชอมโบราณ พระพิมพ์หมวดนี้เห็นได้ เห็นโดยมากอย่างในรูปที่ ๓๐ ข้างขวาและแม่พิมพ์รูปที่ ๓ ก. นั้น ผู้ที่ได้เห็นรูปสลักโบราณหรือจารึกของชอมแล้ว ย่อมจะทราบได้ดีทีเดียว เป็นรูปสามอย่างประกอบกัน คือพระพุทธรูปประทับนั่งบนนาค ๑ เทวดา ๕ หน้า ๑ ลัตวิ ๑ เรืองนชาพเจ้าได้เคยตองอธิบายไว้ในหนังสือตำนานพระลัทธิเขมรแล้ว รูปประกอบกัน ๓ รูปนี้เรียกว่า อาทิพุทธร ๑ พระโพธิสัตว์โลกेश্বর ๑ ปัญญาบารมี ๑ รูปหลังนี้แลเป็นเครื่องหมายว่าพระพุทธรูปเป็นผู้ทรงพระบัญชาอย่างยอดเยี่ยม รูปทั้ง ๒ นี้ทำให้ข้าพเจ้ารู้ได้ว่าเป็นพระโพธิสัตว์โลกेश্বরและปัญญาบารมีนั้น

เพราะรูปทั้ง ๒ ถัดของต่างกัน คือพระโตเกศวร มีบน ๒ มือ ถัดลูก
ประจำและหนึ่งคือ มือต่าง ๒ มือถอดอกบัวและนามฤต บัญญาบารมี
มือขวาถอดหนึ่งมือซ้ายถอดอกบัว และรูปทั้ง ๒ นี้จะต้องมีรูปพระ-
พุทธเจ้าประทับนั่งในท่าสมาธิอยู่บนชมวดมผดด้วย ความจริงเรื่องรูป ๓
อย่างประกอบกันนี้ จะได้พบตามจารึกฝ่ายพุทธศาสนาของขอมโบราณ
เป็นอันมาก เช่นคำจารึกภาษาสันสกฤตที่เขาบ้อมนาง (พนมบันทาย
นาง) อยู่ในทิศใต้ของเมืองมณฑลบุรี ในมณฑลพระตะบอง เป็นคำ
นมัสการพระอาทิตย์ พระโตเกศวร และบัญญัติบารมี ซึ่งข้าพเจ้า
เห็นว่าควรจะต้องไว้ในหนังสือด้วย

คำนมัสการพระอาทิตย์พุทธ

นโม' สตุ' ปรมารุทาย วโยมกลุปาย โย ทธา

ธรรมสมโภคินิรุมานกายาน ไตรโลกยมกุตเย

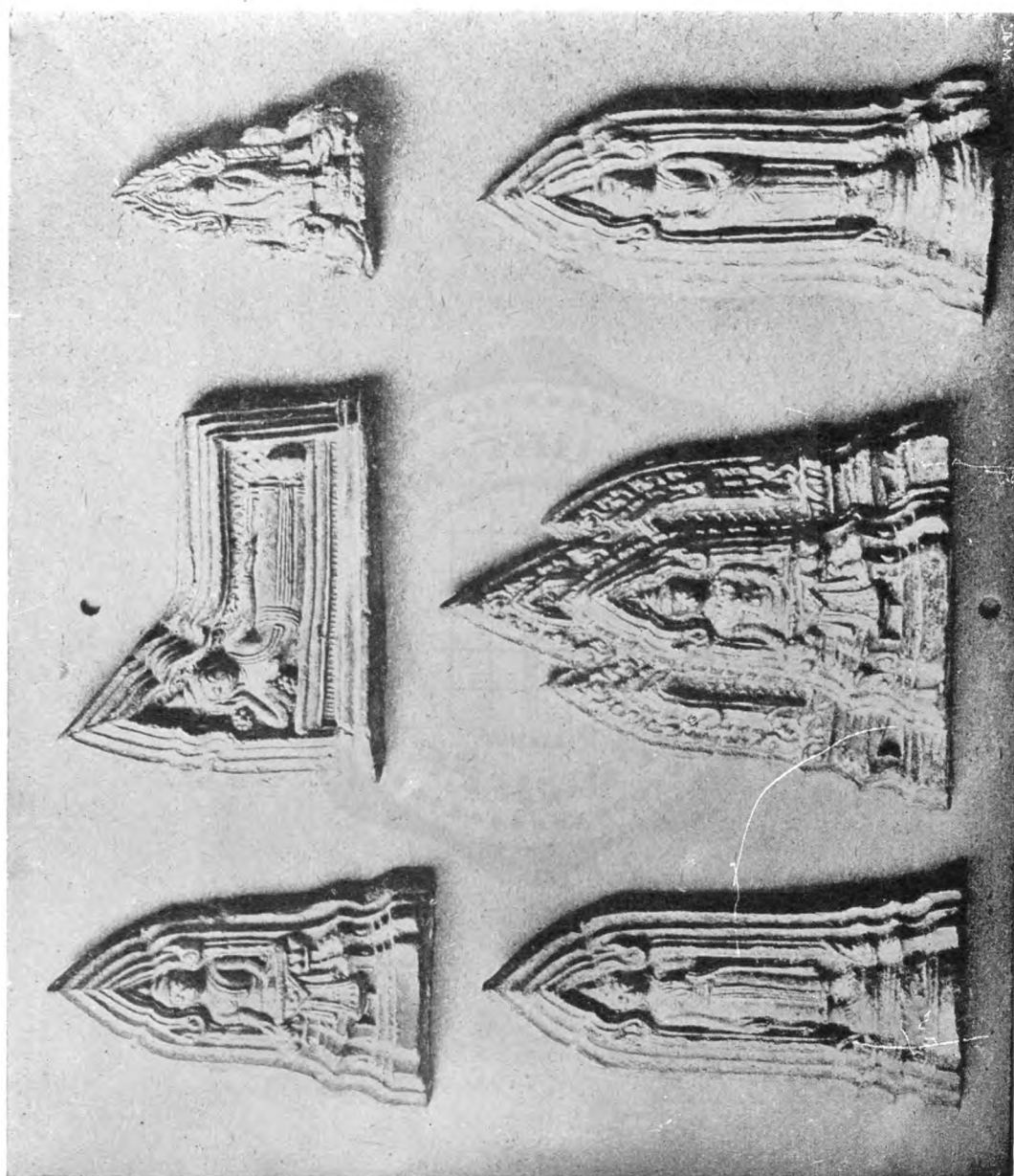
ขอนมัสการพระปรมารุท (อาทิตย์) ผู้มีล้อนละเอียดประดุจโพยม
และผู้ทรงไว้ซึ่งกาย ๓ อย่าง คือ ธรรมกาย ดัมภิกกายและนิรุมานกาย
เพื่อจะยังไตร โลกให้พ้นไปจากทุกข์

คำนมัสการพระโตเกศวร

ภาติ โลเกศวโร มุรุธนา โย' มิตาภณชินนุ ทธา

มิตรรสุมิปรกาสานามรเกนทุไวรุ ทฤษณาทิว

พระโตเกศวรผู้ทรงไว้ซึ่งพระอมิตาภพุทธเจ้า ผู้มีแสงสว่างอันนับมิถวน
ด้วยเคียวเกล้า สว่างรุ่งเรืองอยู่ กว่าพระอาทิตย์และพระจันทร์ อันแผ่
รัศมีพอประมาณได้

รูปที่ ๑๔ พระพิมพ์สมัยศรีอยุธยา พระพุทธรูปปางต่าง ๆ

รูปที่ ๑๕ พระพิมพ์สมัยศรีอยุธยา
พระพุทธรูปทรงเครื่อง ได้มาจากพระปฐมเจดีย์

คำนำมัสการบุญญาบารมี

ปฐมาปารมิตาขุยาโย ภควตุโย นโม' สตุ เต

ยสฺยา สเมตฺย สรวชฺชาสสรวชฺชตฺวมุเปยุชะ

ขอนมัสการแด่พระองค์ภควดี ผู้ไดนามว่าบุญญาบารมี ผู้ประทานสรรพ
ความรอบรู้แด่ผู้มีญาณทั้งปวง ซึ่งถึงพระองค์เป็นที่พึ่ง

เท่านั้นพอจะเห็นได้ว่าพระพิมพ์รูปด้ามอย่างประกอบกันนั้น เป็น
ของที่นับถือกันมากเพียงไร

แบบที่ ๕ พระพิมพ์สี่อิทธิย พ.ศ. ๑๗๐๐-๑๘๐๐ พระพิมพ์จำพวก
นี้เป็นพระดีตาโดยมาก แต่พระดีตาปางนี้ ไม่เฉพาะแต่พระพิมพ์เท่านั้น
แม้พระพุทธรูปหล่อและสลักอื่น ๆ ก็เป็นพระดีตา โดยมากเหมือนกัน
พระปางดีตานี้เป็นของไทยสมัยนชบทยังนก รูปสลักทวดมหาธาตุ
เมืองสุโขทัยเป็นตัวอย่างอันดีสำหรับพระปางนี้ พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย
ปางดีตา ๒ องค์ทวดเบญจมาพิตรนั้น อาจได้มาจากทวดมหาธาตุ เมือง
สุโขทัยเอง หรือถ้าไม่ใช่ทวดมหาธาตุก็วัดอื่น แต่ต้องมาจากจังหวัด
สุโขทัยเป็นแน่

ความนิยมของชาวไทยในการทำรูปของพระพุทธเจ้าปางดีตา คือ
พระเดินนั้น เห็นจะไม่ใช่เป็นโดยบังเอิญ คือ ใน พ.ศ. ๑๗๕๐-๑๘๕๐
ไทยเป็นชาติที่กำลังเดินหน้า คือขยายอาณาเขตออกไปกว้างขวาง ได้
ปราบปรามประเทศระหว่างอินเดียนกับจีนตอนกลางให้อยู่ในอำนาจ และ
ไทยในสุโขทัยก็ทำการขับไล่พวกขอมออกไปจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
และได้ตั้งหลักพระพุทธรูปปางดีตาตั้งประเทศเหล่านั้น ส่วนไทยที่เชียงใหม่
และเชียงใหม่ก็ได้ขับไล่พวกขอมออกไปจากลุ่มแม่น้ำปิงเหมือนกัน
ทางสุโขทัยพระเจ้ารามคำแหงมหาราช และผู้สืบสันตติวงศ์จากพระองค์

ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปติดาสนเป็นจำนวนมากมายกั้นที่ฉะนั้บ พระเจ้า
มังรายซึ่งได้ขานะพระเจ้ามอญทเมืองลำพูนแล้ว และสร้างเมืองเชียง-
ใหม่ขึ้น ก็ได้ทรงหล่อรูปพระติดาสนมากเหมือนกัน ตัวอย่างของพระติดา
อันลดยงาม ที่พระเจ้ามังรายสร้างขึ้นในเมืองกุมกามนั้น ยังอยู่ใน
พระอุโบสถวัดกาดกอดตที่เมืองเชียงใหม่เดียนั้น ความจริงตามความคิด
ของไทยในสมัยนั้น ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปติดา
หรือพระเดิน ที่ข้าพเจ้าเข้าใจเช่นนั้น ก็โดยมีพระพิมพ์ติดาซึ่งไทยได้
สร้างขึ้น ในสมัยนั้นเป็นจำนวนมากมาย และเป็นที่ทำหังดงามมากด้วย

แบบที่ ๕ พระพิมพ์ต่อจากสมัยอยุธยาถึงมานั้น คือพระพิมพ์ที่
สร้างขึ้นภายหลัง พ.ศ. ๑๙๕๐ พระพิมพ์พูนนั้ แม้จะดกกันความค่านอย
กว่าพระพิมพ์พูนก่อนๆก็จริง แต่เป็นของมีค่าทางวิชาช่างมากเหมือนกัน
ลักษณะเป็นพระทรงเครื่องแบบเดียวกัน อยู่ภายใต้เรือนแก้ว เป็นรูป
พระพุทธรเจ้าตามปางต่าง ๆ คือ นั่งบ้าง ยืนบ้าง เดินบ้าง นอนบ้าง
โดยมากมักจะทำด้วยดิน ดงรักปิดทอง

แบบที่ ๖ ยังมีพระพิมพ์อีกชนิดหนึ่งเป็นพระขนาดเล็ก ซึ่งอาจแยก
ออกได้ว่าเป็นพระเครื่อง สมัยของพระพิมพ์ชนิดนี้เป็นการยากที่จะกำหนด
ให้แน่นอนดงได้ แต่มีประเภทหนึ่งซึ่งเป็นของเก่าแก่มากที่สุดคือชนิดที่
เรียกกันว่าพระอยู่คง (หรือยังไม่ออกพ้นไม้เท้า) ได้ทำขึ้นที่วัดๆหนึ่ง
ในเมืองลำพูน ชื่อว่าวัดพระคง วัดพระคงนั้ดงอยู่นอกประตูเมืองลำพูน
ทิศเหนือ ห้างประตูเมืองออกไปราว ๑๐๐ เด้น โบสถ์วิหารที่ยังเห็นอยู่
ทุกวันนี้เป็นแบบใหม่ แต่โครงรากเป็นของเก่าคร้่มมอญยังปกครอง
เมืองลำพูนอยู่ ก่อนพระเจ้ามังรายได้ขับไล่พวกมอญไปและได้เมือง
ลำพูนไว้ในอำนาจ เมื่อ พ.ศ. ๑๗๕๐ โบสถ์วิหารของวัดนั้คงจะเป็น

บุญนิตถสถานแห่งหนึ่งในกรุงโบราณ เพราะยังมีพระพิมพ์เล็ก ๆ เป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ใต้ต้นโพธิพฤกษ์ อันได้ทำขึ้นขึ้นเป็นเวदानานมาแล้วชดได้ในบริเวณวัดนั้นหลายร้อยหลายพัน แม้จนทุกวันนี้ ถึงว่าจะได้มีการเปิดกรุพระพิมพ์กันมาแล้วเป็นเวदानานก็จริง แต่พระพิมพ์ยังมีอยู่เสมอ จนกล่าวกันเป็นคำขวัญว่า ถ้าใครมีบุญแล้วเป็นแต่กุศลเขยแผ่นดินทนนเพื่อหาพระเป็นต้องได้เสมอทีเดียว

สำหรับพระเครื่องอื่น ๆ อีกมาก ยังไม่สามารถกำหนดสมัยได้ และทุกวันนี้ยังมีผู้นิยมทำกันอยู่เสมอ ๆ

เรื่องพระพิมพ์ที่โด่งดังมาตงแต่ต้นจนเพียงนี้ ก็เพื่อจะแสดงให้เห็นว่า พระพิมพ์ทั้งหลายเกี่ยวข้องกับตำนานพระพุทธศาสนา ถิ่นธรรมนิยามและวิชาช่างอย่างไร

ขอให้นึกถึงคำทำนายที่ว่า พระพุทธศาสนาจะดับไปเมื่ออายุครบ ๕๐๐๐ ปี หรือจะคงมีอยู่อีก ๒๕๓๓ ปี ตั้งแต่เป็นเป็นต้นไปนั้น ต่อให้เกิดมหานอกภัย ซึ่งสามารถจะพัดพาเอาวัตถุต่างๆ ในพระศาสนาไปทั้งหมด เป็นต้นว่า โบสถ์ วิหาร รูปหล่อ พระคัมภีร์และของอื่นๆ อีก ขอให้เหลือแต่พระพิมพ์อย่างเดียวเท่านั้น นักโบราณคดีสมัยเลย ๕๐๐๐ ปี ไปนั้น เมื่อได้พบเห็นพระพิมพ์แล้วจะสามารถรู้ได้ว่า ศาสนาอันสูงสุดกว่าศาสนาทางปวง ได้เคยมาเจริญอยู่ในอาณาเขตซึ่งเรียกกันว่าบรรพทิศ ๕ คือ พระพิมพ์เหล่านั้นจะแสดงให้เห็นนักโบราณคดีทราบ ถึงพระผู้เป็นเจ้าของศาสนาซึ่งเป็นทนต์ถ้อยของชนทั้งหลาย ทั้งจะให้รู้ถึงวิชาช่างของประเทศต่าง ๆ ในสมัยต่าง ๆ และให้รู้ถึงเทวดาดำคัญๆ ซึ่งพวกมหายานค้อย ๆ นับถือกันขึ้น ในศาสนาที่ไม่นับถือเทวดามาแต่ก่อน ถ้านักโบราณคดีสามารถแปลจารึกย่อๆ ซึ่งโดยมากมักจะมีย่อยบน

พระพิมพ์เหล่านี้ได้ออกได้แล้ว เขาก็จะรู้ได้โดยความหมายของข้อความ
ย่อๆ นั้นทีเดียวว่าเป็นลัทธิที่มีแก่นสารมาก

เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว จะเห็นว่าพระพิมพ์เป็นของวิเศษเพียงไร และ
การเก็บรักษาพระพิมพ์ได้เป็นการสำคัญเพียงไร น่าขอบพระคุณพระเจ้า-
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงพยายามค้นหาพระพิมพ์
ในประเทศไทยมาแล้วให้เก็บรวบรวมไว้ในที่ต่าง ๆ มีพิพิธภัณฑ์ของ
ราชบัณฑิตยสถาน เป็นต้น และน่าขอบใจบรรดาพระสงฆ์ และพวก
ดัดบุรุษทั้งหลายอื่นๆ อีก ที่ได้มีใจศรัทธาถวายพระพิมพ์แก่หอพระ-
สมุดฯ ได้เป็นจำนวนมาก เมื่อการเก็บรวบรวมพระพิมพ์มีผลดังกล่าว
มานี้ หวังว่าต่อไปคงจะมีผู้นำมาถวายอีก.

พุทธศิลป์ในประเทศไทย

ม.จ. สุภัทรทิศ ทิศกุล นิพนธ์

ศิลป์ในทวีปเอเชียส่วนมากเป็นศิลป์เกี่ยวกับศาสนาทั้งสิ้น สำหรับ
พุทธศิลป์ในประเทศไทยอาจแบ่งออกได้เป็น ๘ แบบด้วยกัน คือ แบบ
พระพุทธรูปอินเดียรุ่นเก่าที่พบในประเทศไทย แบบทวารวดี แบบศรีวิชัย
แบบลพบุรี แบบเชียงแสน แบบสุโขทัย แบบอู่ทอง แบบศรีอยุธยา
และแบบรัตนโกสินทร์

ต่อไปนี้จะอธิบายถึงแต่ละแบบตามลำดับโดยย่อ

พระพุทธรูปอินเดียรุ่นเก่าที่พบในประเทศไทย

ดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันนี้เคยมีการติดต่อกับต่างประเทศ
มาตั้งแต่ครั้งโบราณกาล โดยเฉพาะทางพระพุทธศาสนาเริ่มมีหลักฐาน
ทางวัตถุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖ เป็นต้นมา (ยกเว้นเรื่องอาณาจักร
สุวรรณภูมิ ซึ่งจะขอยกไปกล่าวในตอนที่ว่าด้วยอาณาจักรทวารวดี) เป็น
ต้นว่าได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบอมราวดีหรือแบบอนูราชปุระ (ลัทธิเก่า)
ซึ่งเจริญแพร่หลายทางอินเดียตอนใต้ หรือในเกาะลังการะหว่างพุทธ-
ศตวรรษที่ ๗-๘ ณ จังหวัดนครราชสีมา มีข้อที่น่าสังเกตอยู่ข้อหนึ่งว่า
การที่พระพุทธรูปองค์นี้มีพระรัศมีเป็น ๓ แฉกอยู่บนพระเศวตมาลา อาจจะ
หมายความว่ามีการบูชาอย่างเดาที่กล่าวมาข้างต้นเล็กน้อยได้

นอกจากนี้ก็มีพระพุทธรูปแบบคุปตะชนตัน ซึ่งค้นพบที่ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี ตำบลนี้คงตั้งอยู่บนสายทางค้าขายที่พ่อค้าชาวอินเดียเคยเดินผ่านไปมา เพราะได้ค้นพบโบราณวัตถุสถานที่เป็นจำนวนมาก

สำหรับพระพุทธรูปอินเดียแบบคุปตะอย่างแท้จริง ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ นั้น ก็มีผู้ค้นพบในประเทศไทยเหมือนกัน และส่วนมากเป็นขนาดเล็ก อาจจะเป็นของพ่อค้าชาวอินเดียนำเข้ามา เป็นต้นว่าพระพุทธรูปยืนสัมฤทธิ์ สูง ๓๐.๕ ซม. ขุดพบที่พระปฐมเจดีย์ และอีกองค์หนึ่งเป็นพระพุทธรูปทำด้วยศิลาทรายสีแดง ปางประทานพร สูง ๓๖ ซม. ขุดพบที่เวียงสระ อำเภอบ้านนา จังหวัดสุราษฎร์ธานี นอกจากนี้ก็ยังได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบปาละซึ่งเจริญขึ้นทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๓๓-๓๗ บ้าง เป็นต้นว่าพระพุทธรูปแบบปาละประทับนั่ง ปางมารวิชัย สูง ๓๐.๑ ซม. พบที่จังหวัดอุบลราชธานี

พุทธศิลป์แบบทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖)

นักพรตจีนชื่อเหียนจั้ง (Hiuan Tsang) ซึ่งเดินทางไปสืบพระพุทธศาสนายังประเทศอินเดียเมื่อราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้จดไว้ในรายงานการเดินทางว่า ทางทิศตะวันตกของอิดานปุระ คือประเทศเขมรนั้นมีอาณาจักรอยู่แห่งหนึ่งชื่อว่า โตโลโปติ (To'-lo-po-ti) นักปราชญ์ทางโบราณคดีสันนิษฐานกันว่าชื่อนี้คงจะตรงกับคำว่าทวารวดี อันในชั้นหลังต่อมา ปรากฏเป็นชื่อทางราชการของราชธานีไทยถึง ๒

พระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ สัมฤทธิ์
ศิลปะแบบอมรวดีหรืออนุราชปุระ พบที่จังหวัดนครราชสีมา

แห่ง คือ กรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพ ฯ ในชั้นแรกเนื่องจากได้ค้นพบ
วัตถุสถานในพระพุทธศาสนาที่หินยานเป็นอันมากทางภาคกลางของ
ประเทศไทย อันอาจจัดอายุได้ไว้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จึงได้ให้ชื่อ
ศิลปแบบนี้ว่า ศิลปแบบทวารวดี ศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี
คงจะอยู่ที่จังหวัดนครปฐม เพราะได้ค้นโบราณวัตถุสถานสมัยนั้น ณ ที่นั้น
มากกว่าที่พบในแห่งอื่น ๆ

พระพุทธรูปแบบนี้ได้รับอิทธิพลอย่างเห็นได้ชัดจากพระพุทธรูป
แบบคุปตะ ซึ่งเจริญแพร่หลายทางภาคกลางและภาคตะวันตกของ
ประเทศอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๓ และเนื่องจากอาณาจักร
ทวารวดีเจริญอยู่เป็นเวลานานมาก ฉะนั้นจึงได้รับอิทธิพลจากศิลป
รุ่นต่อมาของอินเดียอีก คือศิลปสมัยหลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓)
และศิลปสมัยปาละ-เดณะ ซึ่งเป็นศิลปทางพระพุทธศาสนาเจริญขึ้นทางภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๗
พระพุทธรูปแบบทวารวดีมักทำด้วยศิลา ที่เป็นลัทธิมหายานบ้างแต่เป็น
ขนาดเล็ก พระพุทธรูปรุ่นแรกมักจะยังคงมีลักษณะพระพักตร์เป็นแบบ
อินเดียอยู่ เป็นต้นว่าพระพุทธรูปปางประทานพร ซึ่งพบที่วัดรอก
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา แต่รุ่นหลังลงมามีลักษณะพระพักตร์เป็นชาว
พื้นเมืองยิ่งขึ้น เป็นต้นว่าพระโขนงที่เบะมากขึ้น พระขนงทำเป็นเส้นนูน
และโค้งติดต่อกัน ดังพระพุทธรูปนาคปรกซึ่งได้มาจากจังหวัดปราจีน-
บุรี มีพระพุทธรูปอยู่แบบหนึ่งซึ่งยังไม่ทราบความหมายที่แน่นอน คือ
พระพุทธรูปประทับนั่งหรือยืนเหนือหลังพนัธบดี รูปที่ประทับบนนันท
จะหมายถึงพระพุทธองค์ปางเสด็จลงมาจาดาวดึงส์ รูปเช่นนั้นอยู่หลาย
รูป ลัทธิมหายานที่พื้นดินนั้นดังเกิดดูจะเห็นปากเป็นครุฑและมีหูและ

เขาอย่างโค นำต้นนิษฐานว่าครุฑคือพาหนะของพระนารายณ์ และโค
เป็นพาหนะของพระอิศวร เหตุที่ท่าพระพุทธรูปชั้นประดิษฐานเหนือหลัง
สัตว์พนัสดิน เห็นจะเป็นความคิดของพวกพุทธศาสนิกในประเทศนั้นทำ
ขึ้นเพื่อแสดงว่าพระพุทธรูปมีอำนาจยิ่งใหญ่มากกว่าศาสนาพราหมณ์ รูป
เช่นนั้นไม่ปรากฏในประเทศอินเดีย พระพุทธรูปศิลปะแบบทวารวดีเหล่านั้น
ในชั้นเดิมอาจจะทาสีด้วย เพราะในปัจจุบันนี้ก็ยังมียอดสีแดงติดอยู่
กับบางรูป นอกจากพระพุทธรูปที่มองดูได้รอบด้านแล้ว ศิลปะทวารวดี
ยังชอบทำภาพสลักเกี่ยวกับพุทธประวัติด้วย เป็นต้นว่าภาพจำหลักเรื่อง
ยมกปาฏิหาริย์ ซึ่งพบที่วัดจันทุมเกาะแก้ว จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ในศิลปะแบบนี้ยังค้นพบศิลปารูปขรรวมจักรและกวางหมอบเป็น
จำนวนมาก รูปเหล่านี้หมายถึงพระพุทธรูปปางประทานปฐมเทศนา
ณ อัสสัมชัญมฤคทายวัน เมืองพาราณสี โดยไม่ต้องสงสัย และทำตามคติ
แบบเก่า ครึ่งก่อนนิยมสร้างพระพุทธรูป ศิลปะแบบนี้มีอยู่ในประเทศ
อินเดียครึ่งศิลปอินเดียสมัยโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๓-๕) และศิลป
แบบอมราวดีตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ ๗-๘) เหตุนี้ทำให้ผู้กล่าวหาว่า
พระพุทธรูปศาสนาอาจจะมาแพร่หลายในดินแดนแถบนี้ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศก
มหาราชซึ่งขึ้นครองราชย์ในประเทศอินเดียราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๓
ดังที่มีกล่าวไว้ในหนังสือมหาวงศ์ พงศาวดารลังกาที่กล่าวว่า พระเจ้าอโศก
ได้ตั้งสมณทูต ๒ องค์ คือพระโสณและพระอุตตร มาประกาศพระพุทธ-
ศาสนายังดินแดนสุวรรณภูมิ ยังมีพยานอีกอย่างหนึ่งคือรูปพระปฐมเจดีย์
องค์เดิม ซึ่งบัดนี้ชำรุดให้เห็นอยู่ทางด้านใต้ของพระปฐมเจดีย์นั้น
ถ้ายกเอาองค์พระปรมาภิไธยข้างบนออกเสีย จะเห็นชัดว่ามีเค้าเดิมคล้าย
พระสถูปที่สร้างครั้งพระเจ้าอโศกหรือศิลปแบบอมราวดี อย่างไรก็ตาม

พระพุทธรูปปางประทานพร ศิลา
พบที่วัดร่อ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะแบบทวารวดี

พระพุทธรูปนาคปรก ศีลา
พบที่จังหวัดปราจีนบุรี ศิลปะแบบทวารวดี

ลดตายเครื่องประดับรูปธรรมจักรเหล่านี้ ส่วนมากฝีมือไปคล้ายคลึงกับฝีมือช่างคุปตะในอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๓) เหตุนี้มันอาจจะเป็นฝีมือช่างสมัยทวารวดีทำขึ้นเลียนแบบวัตถุที่สมณฑลนครพระเจ้าอโศกนำเข้ามาและปัจจุบันนี้สูญหายไปเสียแล้วก็ได้ เรื่องที่ความครปฐมน่าจะเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรสุวรรณภูมิก่อนที่จะเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดี จึงเป็นแต่เพียงข้อสันนิษฐาน เพราะยังไม่มีหลักฐานที่แน่นอน

ที่นครปฐมยังได้ค้นพบเครื่องดินเผาเป็นจำนวนมาก บางชิ้นมีความงดงามอย่างยิ่ง ดังพระเศียรพระพุทธรูปซึ่งค้นพบที่วัดพระงาม นอกจากนั้นยังมีเครื่องปั้นดินเผาซึ่งใช้เป็นเครื่องตกแต่งสถานที่ เป็นต้นว่าฐานโบสถ์หรือเจดีย์ มีรูปลักษณะต่างๆ กัน เป็นพระพุทธรูปปางคนแคว้นบ้าง เทวดาบ้าง

สำหรับพระพิมพ์ แม้ว่าในชั้นเดิมจะเป็นแต่เพียงของที่ระลึกแสดงถึงการที่ได้ไปบูชาสังฆนิยสถานทางพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนในประเทศไทยอินเดียและต่อมาเป็นวัตถุซึ่งพุทธศาสนิกชนผู้ยากจนสร้างขึ้นได้เป็นที่เคารพบูชา แต่ชาวประเทศแถบนี้มักมีประสงค์สร้างขึ้นเพื่อให้พระพุทธรูปและพระธรรมอันเป็นหัวใจศาสนา ปรากฏอยู่เสมอแม้จนสมัยเมื่อปัญญาชนตรธานมาถึง พระศาสนาเสื่อมทราม ไม่มีพระสงฆ์ และไม่มีใครสามารถรู้พระธรรมวินัย แล้วได้พบพระพิมพ์และจารึกย่อๆ อันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือ เย ธมมา แล้วก็จะยังรู้ได้ว่ามีพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระศาสดา ด้วยเหตุนี้คนโบราณจึงชอบสร้างพระพิมพ์เป็นจำนวนมากนับต่งพันต่งหมื่น แล้วเอาบรรจุไว้ในเจดีย์สถานเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา พระพิมพ์สมัยทวารวดีนั้นมักทำด้วยดินเผา บางองค์

ยังคงแสดงถึงอิทธิพลของศิลปคุปตะของอินเดียได้เป็นอย่างดี บรรดาพระพิมพ์ที่แสดงถึงอิทธิพลของศิลปคุปตะป็นปาละที่พบในวัดพระศรีสรวรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา นั้น อาจจะเป็นของสมัยทวารวดี หรือสมัยอยุธยาทำเลียนตามแบบทวารวดีก็ได้

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานไว้ว่า พระเจ้าอนุรุมหาราชแห่งเมืองพุกามคงจะเสด็จยกทัพมาตีเมืองนครปฐมซึ่งเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ แทนที่จะไปตีเมืองละโว้ซึ่งมีกำแพงแก้วในพงศาวดารพม่า เพราะที่เมืองนครปฐมมีวัดคู่สถานทางพระพุทธศาสนามากมาย เงินเหรียญซึ่งคันหนึ่งมีรูปช้างศึกคันหนึ่งเป็นตราตรียุคในกรอบ และพระพิมพ์ดินเผาทำเป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทปางปฐมเทศนาอยู่ภายใต้ฉัตรพหุขยา ก็ขุดพบแต่ที่เมืองพุกาม และเมืองนครปฐม อันนั้นเหตุซึ่งดำรงชนบทเมืองพุกามภายหลังรัชกาลพระเจ้าอนุรุมหาราชเล็กน้อย ก็มีแผนผังเหมือนกับวัดพระเมรุที่จังหวัดนครปฐมมาก เปลี่ยนแต่พระพุทธรูปในชั้นที่ ๔ เป็นพระยืน วัดพระเมรุเป็นพระนั่งห้อยพระบาท อาณาจักรทวารวดีคงจะหมดอำนาจลงเนื่องจากการรุกรานของพระเจ้าอนุรุมหาราช

ศิลปทวารวดีแพร่หลายไปจนถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ทางภาคใต้ก็มีบ้าง พระพุทธรูปชั้นต้น ๆ ที่พบในประเทศไทย เปรียบกันจะเป็นแบบเดียวกัน วราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ชาวเมืองละโว้ (ลพบุรี) ได้ยกขึ้นไปตั้งอาณาจักรอีกแห่งหนึ่งทางภาคเหนือ มีราชธานีอยู่ที่เมืองหริภุญไชย (ลำพูน) ศิลปทวารวดีก็ได้ไปแพร่หลายอยู่ในอาณาจักรแห่งนี้ อาณาจักรนี้นคงอยู่จนเมื่อถูกชนชาติไทยตีได้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗

สำหรับสถาปัตยกรรมในศิลปะแบบทวารวดีนั้นมีเหลืออยู่น้อย เท่าที่สำรวจกันมาบ้างแล้ว เป็นต้นว่าที่วัดพระเมรุและวัดพระปะโทน จังหวัดนครปฐมนั้น จะเห็นว่าเป็นซากอาคารใหญ่ก่อด้วยอิฐ บางครั้งก็ย่อมุมและมีบันไดลงไปข้างล่าง จากการเปรียบเทียบจะเห็นได้ว่ามีลักษณะคล้ายกับศิลปลังกาที่เมืองอนูราชปุระซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ศิลปะเขมรมัยก่อนสร้างพระนครราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ และศิลปจามในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ อย่างไรก็ตามก็ยังคงมีสถาปัตยกรรมแบบทวารวดีอยู่อีกแห่งหนึ่งที่ยังคงอยู่ดีพอใช้ คือเจดีย์ทวดถูกฎเมืองลำพูน แม้ว่าอายุของสถาปัตยกรรมแห่งนี้จะยังไม่แน่นอน แต่ก็คงจะสร้างขึ้นโดยช่างทวารวดีที่อพยพมาจากเมืองลพบุรีเป็นแน่ ลักษณะเช่นนี้คล้ายกับลัทธิมหาปราสาท (Sat Mahal Prasada) ที่เมืองโปตนนารูระ ในเกาะลังกามาก ส่วนบนของโบราณสถานที่มีวัดพระปะโทนก็คงจะเป็นเช่นเดียวกันด้วย

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้น แบบอย่างสถาปัตยกรรมในศิลปะแบบทวารวดีนั้น ก็คงจะมีอีก ๒ แบบคือ แบบหนึ่งมีฐานเป็นสี่เหลี่ยม องค์ระฆังเป็นรูปโอคว่ำและมียอดแหลมอยู่ข้างบน อีกแบบหนึ่งมีฐานสี่เหลี่ยม องค์ระฆังเป็นรูปเหมือนบาตรคว่ำและมียอดทำเป็นแผ่นกลมๆ วางซ้อนกันขึ้นไปข้างบน แบบหลังนี้มีผู้กล่าวว่าเป็นศิลปะแบบมหายาน และพุทธศาสนามหายานก็คงจะมีอยู่บ้างในสมัยทวารวดี ชื่อนี้ของคนว่ากันต่อไป

ในระยะนี้จะชกกล่าวถึงพระเจดีย์อีกแบบหนึ่ง ซึ่งเป็นแบบแปลก
สำหรับในประเทศไทย และยังไม้อาจจะทราบได้ว่าสร้างขึ้นเมื่อใดคือ
พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม ระยะเวลาอาจจะอยู่ในสมัยเดียวกับ
ศิลปแบบทวารวดี

พุทธศิลปแบบศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕)

มีอาณาจักรหนึ่งรุ่งเรืองอำนาจขึ้นทางใต้ ระหว่างพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๓-๑๕ บางครั้งได้ปกครองเกาะสุมาตรา แลหมมลายู และดินแดน
บางส่วนของภาคใต้ของประเทศไทย นักปราชญ์ทางโบราณคดีเรียก
อาณาจักรนี้ว่าศรีวิชัย และศิลปกรรมซึ่งเกิดขึ้นทางภาคใต้ของประเทศไทย
ในขณะนั้นก็ได้รับชื่อว่า ศิลปแบบศรีวิชัย

ศิลปแบบศรีวิชัยได้รับอิทธิพลจากศิลปอินเดียแบบคุปตะ หลัง
คุปตะและปาละ - เณระ ตามลำดับ โบราณวัตถุสมัยนี้ที่พบทางภาคใต้
ของประเทศไทย จะทำด้วยศิลาหรือสัมฤทธิ์ก็ตาม มีลักษณะคล้ายคลึง
กับของที่พบในหมู่เกาะชวาและสุมาตรามาก จนยากที่จะทราบได้ว่า
สิ่งใดทำในประเทศไทย ส่วนมากทำตามพุทธศาสนาลัทธิมหายานทั้งนั้น
ศิลปแบบศรีวิชัยแท้ ๆ ในภาคใต้ของประเทศไทยคงมีอายุอยู่มาจนถึง
พุทธศตวรรษที่ ๑๕ อันเป็นเวลาที่ดินแดนแห่งนี้ได้เข้าร่วมอยู่ในอาณาจักร
สุโขทัย

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จะแตกต่างเพื่อนและยังมีอิทธิพลของ
ศิลปแบบคุปตะอยู่มาก พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอีก ๒ องค์ อยู่ใน
สมัยต่อมา และจะมีอิทธิพลของศิลปแบบหลังคุปตะและปาละ - เณระ

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร สัมฤทธิ์
พบที่วัดมหาธาตุ อำเภอนิคมพัฒนา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
ศิลปะแบบศรีวิชัย

พระพุทธรูปปางมารวิชัย มีนาคปรก สัมฤทธิ์
พบที่วัดเวียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
ศิลปะแบบศรีวิชัย

เข้ามาปนแล้ว ถือกันว่าเป็นวัตถุทั้งามที่สุกชั้นหนึ่งในพิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติกรุงเทพฯ

วัตถุแบบศรัทธาบางชิ้นก็พบในไฟไถ่มาก เป็นต้นว่ารูปพระเมต-
ไตรยโพธิสัตว์ตามลัทธิมหายาน พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ
ประเทศไทย คงมีผู้นำเอาขึ้นไป พระพุทธรูปนาคปรก เป็นของแปลก
ประหลาด เพราะพระพุทธรูปไม่ทำเป็นปางสมาธิ แต่ทำเป็นปางมารวิชัย
ซึ่งมีน้อยมาก เหตุนี้จึงมีนักปราชญ์บางท่านสันนิษฐานว่าพระพุทธรูป
และนาคนั้นคงจะไม่ได้หล่อพร้อมกัน ที่ฐานนาคมีจารึกบอกว่หล่อขึ้น
ใน พ.ศ. ๑๗๒๖

พระพิมพ์ที่พบส่วนมากเป็นดินดิบ เป็นของที่แตกหักง่าย คงจะ
ไม่ได้ทำขึ้นเพื่อสืบอายุพระพุทธรูปค่าดังพระพิมพ์ดินเผาหรือโลหะ
สันนิษฐานว่าคงจะทำตามประเพณีทางลัทธิมหายาน เมื่อเฝ้าศพพระสงฆ์
เถระที่มรณภาพแล้วเอาอุฐิธาตุโลกเกล้ากับดิน แล้วพิมพ์พระพุทธรูป
หรือรูปพระโพธิสัตว์ไว้เป็นพระพิมพ์ดินดิบ เพื่อประสงค์ปรารถนาประ-
โยชน์ของผู้มรณภาพเป็นที่ตั้ง อุฐิได้เฝ้าครบหนึ่งแล้ว จึงไม่เฝ้าอีก

สำหรับสถูปัตถยกรรมแบบศรัทธานี้มีอยู่มากที่อำเภอไชยา
จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่อำเภอไชยาเองคงเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณ
สำคัญในสมัยศรัทธา บรรดาโบราณวัตถุที่กล่าวมาข้างต้นส่วนมากก็
ค้นพบที่ไชยาทั้งสิ้น สำหรับสถูปัตถยกรรมที่สำคัญของศิลปะแบบศรัทธา
ที่ไชยาก็มีพระบรมธาตุไชยาซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับบรรดาเจดีย์ที่ใน
เกาะชวามาก พระบรมธาตุนี้ได้ชื่อในสมัยรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์
นอกจากนี้ยังมีพระเจดีย์ทอดแก้ว ซึ่งมีลักษณะเหมือนปราสาทงามใน
สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๕ มากเช่นเดียวกัน

พุทธศิลป์แบบลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๕)

ในท้องที่ภาคกลาง ภาคตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ได้พบศิลปกรรมแบบหนึ่ง ซึ่งมีทั้งที่เป็นปฏิมากรรมและสถาปัตยกรรม ลักษณะจะคล้ายกับศิลปกรรมในประเทศเขมรมาก ทางโบราณคดีกำหนดเรียกศิลปกรรมแบบนี้ว่า ศิลปแบบลพบุรี โดยอาศัยเหตุที่เมืองละโว้หรือลพบุรี ได้เป็นเมืองสำคัญในยุคนั้น คือเป็นเมืองที่อุปราชาเขมรปกครองอยู่

เนื่องจากศิลปกรรมแบบนี้ในประเทศไทย ยังคงค้นคว้าไม่พบ อักษรจารึกยืนยันอายุแน่ชัด จึงได้กำหนดอายุสมัยอนุโลมตามแบบอย่างศิลปกรรมในประเทศเขมรซึ่งจะคล้ายคลึงกัน เช่นอย่างศิลปแบบนครวัด (ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๒) หรือแบบบรายนค์ (ครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๔) ความจริงวัตถุสถานแบบลพบุรีที่มีอายุเก่าแก่กว่าที่กล่าวมาก็มีอยู่ไม่น้อย วัตถุที่ค้นพบมักทำด้วยศิลาและสัมฤทธิ์ หากเป็นของเนื่องในพระพุทธศาสนาก็ล้วนแต่อยู่ในลัทธิมหายานทั้งสิ้น วัตถุที่เป็นเครื่องสัมฤทธิ์อาจจะเป็ฝีมือช่างไทยโดยเฉพาะก็ได้ และได้ทำสืบเนื่องกันมาเป็นเวลานานจนถึงสมัยอยุธยา

สำหรับพระพุทธรูปแบบลพบุรีที่เก่าที่สุดจะอยู่ในศิลปแบบเดียวกับศิลปแบบนครวัด เป็นต้นว่ารูปที่ ๒๕ ในสมัยนั้นชอบทำพระพุทธรูปขนาดปรกกันมาก รูปที่ ๒๖ ทำตามแบบบรายนค์อย่างแท้จริง พระพุทธรูปใหญ่ ๆ เหล่านี้มักทำด้วยศิลาทราย พระพุทธรูปแบบลพบุรีทำด้วยสัมฤทธิ์แต่เป็นขนาดเล็กก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก ล้วนมากทำขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา มักชอบทำเป็นพระพุทธรูปองค์เดียวหรือหลาย

พระพุทธรูปนาคปรก ศิลา
พบที่วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะแบบลพบุรี

พระพุทธรูปปางมารวิชัย สัมฤทธิ์
ศิลปะแบบเชียงแสนรุ่นแรก

องค์อยู่บนฐานเดียวกัน หรือมีฉนวน ก็ทำเป็นพระพุทธรูปอยู่ตรงกลาง มีพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่เบื้องขวา นางปัญญาบารมีอยู่เบื้องซ้าย นอกจากนั้นทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร หรือนางปัญญาบารมี ปลีกๆ ก็มี สำหรับพระพิมพ์นิกมทงทาทด้วยดินเผาและโลหะ พระพิมพ์ที่แสดงถึงพระพุทธรูปและรูปเทวทูต ก็เป็นที่นิยมกันมากเช่นเดียวกัน

สำหรับสถาปัตยกรรมนั้น ก็คือปราสาทหินที่สร้างเป็นพุทธสถาน ที่สร้างก่อนปราสาทนครวัด (ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๗) เล็กน้อย ก็มี เป็นต้นว่า ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทหิน บ้านระแงง จังหวัดสุรินทร์ พระปรางค์วัดมหาธาตุ และพระปรางค์ วัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี แต่พระปรางค์ตามยอดที่จังหวัดลพบุรีนั้น คงจะสร้างขึ้นในคราวเดียวกับศิลปะแบบบรรมงค์ คือราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

พุทธศิลปะแบบเชียงแสน (ศักราชยังไม่แน่นอน)

บัดนี้เรามาดังศิลปะไทยอย่างแท้จริง สำหรับพระพุทธรูปหินยาน แบบเชียงแสน ซึ่งส่วนมากพบทางภาคเหนือของประเทศไทยนั้น ในชั้นเดิมเราได้แยกไว้เป็น ๒ รุ่น คือรุ่นแรกเป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปแบบปาละของอินเดีย และเชื่อกันว่าเป็นวัตถุที่สร้างขึ้นตั้งแต่ครั้งชนชาติไทยแรกลงมาตั้งเป็นอิสระชนทางภาคเหนือของประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๖๐๐ ลงมา คือตั้งแต่อาณาจักรเงินยาง ปฏิมากรรมแบบนทงดงามมากพบที่เมืองเชียงแสน และในสมัยนั้นเมืองเชียงแสน อาจจะเป็นเมืองที่สำคัญก็ได้ จึงได้ตั้งชื่อศิลปะแบบนี้ว่าศิลปะแบบเชียงแสน อิทธิพลของศิลปะปาละทางภาคเหนือของประเทศไทยนั้น อาจจะเห็นได้

ชัดจากพระพุทธรูปแบบปาละปางทรมานช้างนาฬาคีรี ซึ่งปัจจุบันรักษาไว้ ณ วัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่ สำหรับพระพุทธรูปแบบเชียงแสนยุคที่ ๒ นั้น เป็นแบบที่มีอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยเข้ามาปนแล้ว และคงจะมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ลงมา

เมื่อไม่นานมานี้ ชาวอเมริกันชื่อ นาย Alexander B. Griswold ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกบางองค์ที่มจารึกว่าสร้างขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๐๐ ลงมา เขาจึงได้พยายามที่จะอธิบายว่า พระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกและรุ่นหลังนั้น คงทำขึ้นในเวลาเดียวกัน คือตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าติโลกราชแห่งเชียงใหม่ลงมา และมีอายุอ่อนกว่าศิลปะสุโขทัย ก่อนสมัยสุโขทัยนั้น พุทธศาสนาคงจะยังไม่แพร่หลายในหมู่ชนชาติไทยนัก ความชื่อนี้ยังน่าสงสัยอยู่ เพราะเหตุว่าพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกที่มีจารึกนั้น ถ้าเทียบดูจะเห็นว่าฝีมือไม่งดงามเท่าพระพุทธรูปแบบรูปที่ ๓๐ ซึ่งไม่มีจารึกและก็มีอยู่อีกหลายองค์ พระพุทธรูปเชียงแสนรุ่นแรกแบบที่มีจารึก อาจจะอยู่ในสมัยหลังกว่าบรรดาพระพุทธรูปที่ไม่มีจารึกก็ได้ การขุดค้นที่เมืองเชียงแสนหรือเมืองเก่าที่เชื่อกันว่าเป็นเมืองโบราณดั้งเดิมในสมัยเชียงแสนเท่านั้นจะตัดสินความชื่อนี้ได้

ในศิลปะแบบเชียงแสนรุ่นหลังมีพระพุทธรูปทรงเครื่องอยู่เหมือนกัน เห็นจะหมายความว่า เป็นพระอนาคตพุทธเจ้า พระพุทธรูปแบบเชียงแสน ได้แพร่หลายออกไปจนถึงเมืองหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ แต่ฝีมือดูแบบเชียงแสนไม่ได้ พระพิมพ์แบบเชียงแสนก็มีเหมือนกัน ส่วนมากทำด้วยโลหะ

ในตอนปลายของศิลปเชียงแสน ที่เมืองพะเยา ราวพุทธศตวรรษ
ที่ ๒๒-๒๓ มีการสลักพระพุทธรูปหรือเรื่องราวในพระพุทธรูปด้วย
หินทราย ฝีมืองดงามพอใช้

สำหรับสถาปัตยกรรมในศิลปเชียงแสนนั้น ส่วนมากที่ยังเหลืออยู่
ให้เห็นได้ เป็นฝีมือภายหลังสมัยพ่อขุนเม็งรายสร้างนครเชียงใหม่เมื่อ
พ.ศ. ๑๘๓๙ ทั้งนี้ สำหรับพระเจดีย์เห็นจะเป็นแบบที่ได้รับอิทธิพล
มาจากสุโขทัย ส่วนมากองค์พระเจดีย์เป็นทรงกลมแบบลังกา แต่มี
ฐานสูงย่อมุม คงได้แบบมาจากเจดีย์สุโขทัยที่เรียกกันว่าแบบศรีวิชัย
ผสมกับลังกา พระเจดีย์แบบนี้มีอยู่หลายแห่งทางภาคเหนือของประเทศไทย
เป็นต้นว่าพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง เป็นต้น นอกจากนี้
ศิลปแบบศรีวิชัยแท้ ๆ ก็ไปปรากฏขึ้นในศิลปแบบเชียงแสนเหมือนกัน
ดังจะเห็นได้จากพระเจดีย์วัดป่าสัก ซึ่งพระเจ้าแสนภูสร้างที่เมือง
เชียงแสน ราว พ.ศ. ๑๘๖๒ ในบรรดาสถาปัตยกรรมแบบเชียงแสน
ที่มีแปลกอยู่แห่งหนึ่ง คือวัดเจ็ดยอด ณ จังหวัดเชียงใหม่ เป็น
สถาปัตยกรรมที่เลียนแบบมหาวิหารที่พทศยาในประเทศอินเดีย เดิม
เข้าใจกันว่าเป็นของที่สร้างขึ้นตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอเนรุขมหาราชแห่ง
ประเทศพม่า ราว พ.ศ. ๑๖๐๐ แต่ภายหลังมีผู้พยายามอธิบายว่าสร้างขึ้น
ในรัชกาลของพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ. ๑๘๔๕-๒๐๒๐) สำหรับโบสถ์
วิหารในศิลปแบบเชียงแสนที่ยังคงอยู่ในปัจจุบันนี้ ส่วนมากเป็นสมัย
หลังและเนื่องจากดินแดนทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้ถูกประเทศ
พม่าเข้าครอบครองตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ มาจนปลายพุทธ-
ศตวรรษที่ ๒๓ บรรดาโบสถ์วิหารจึงมีอิทธิพลของศิลปพม่าเข้าปน

อยู่บ้าง กู้สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปในโบสถ์วิหารของศิลปสมัย
เชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่ก็ทำได้เป็นอย่างดีงามมาก

พุทธศิลป์แบบสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙)

ศิลปแบบสุโขทัยเริ่มต้นตั้งแต่เมื่อพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ประกาศ
ตั้งกรุงสุโขทัยเป็นอิสระ ไม่ขึ้นแก่เขมรเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ ศิลปแบบ
สุโขทัยจัดได้ว่าเป็นศิลปไทยทั้งดงามที่สุดและมีลักษณะเป็นของตนเอง
มากที่สุด โดยเฉพาะในการทำพระพุทธรูป ในสมัยนี้สุโขทัยได้ติดต่อกับ
พุทธศาสดา ลัทธิหินยานนิกายดังกาวงศ์มาจากเกาะลังกา เหตุนี้
อิทธิพลของศิลปลังกาจึงมีต่อศิลปสุโขทัยบ้าง แต่ส่วนมากมีอยู่แก่
สถาปัตยกรรมยิ่งกว่าปฏิมากรรม พระพุทธรูปปางลีลาของสมัยสุโขทัย
งดงามไม่แพ้ปฏิมากรรมชั้นเอกอื่น ๆ ในโลก พระพุทธรูปของสุโขทัย
อาจจะแบ่งออกได้เป็น ๕ หมวด ดังนี้คือ

๑. หมวดใหญ่ซึ่งมีอยู่ทั่วไป รัชสมัยเป็นเปลวบนพระเกตุมาดานัน
ศิลปสุโขทัยอาจจะได้แบบอย่างมาจากพระพุทธรูปลังกา

๒. หมวดกำแพงเพชร มีลักษณะดวงพระพักตร์ค่อนข้างกว้างกว่า
ตอนล่างมาก

๓. หมวดพระชินราช พระพักตร์ค่อนข้างกลม ด่อนมาก
พระหัตถ์มีปลายเสมอกัน หมวดนี้เชื่อกันว่าเริ่มสร้างครั้งแรก
พระเจ้าติโลไทย

๔. หมวดพิษณุโลกชั้นหลัง มักทำเป็นพระพุทธรูปยืน ความจริง
พระพุทธรูปในหมวดนี้อาจจะทำขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เมื่ออาณาจักร

พระพุทธรูปปางมารวิชัย สัมฤทธิ์
ศิลปะแบบสุโขทัย หมดใหญ่

พระพุทธรูปปางลีลา สัมฤทธิ์
อยู่ในพระระเบียง วัดเบญจมบพิตร ศิลปแบบสุโขทัย

สุโขทัยชนแก่กรุงศรีอยุธยาแล้วก็ได้ พระพุทธรูปแบบนี้มักจะไม่ค่อยมีชีวิตจิตใจ และที่ชายฉกรรจ์ต่างทั้งชายช้ำและชวา มักจะทำเป็น ลวดลายรูปงอ ๆ เหมือนกับขมวดม้วนของชายผ้า

๕. หมอวัดเบ็ดเตล็ด หรือ หมอวัดวัดตะกอน หมอวัดนี้เป็นหมอ พระพุทธรูปแบบสุโขทัยที่มีศิลปะแบบเชียงแสนเข้ามาปนอยู่มาก บางองค์ มีลักษณะชายสังฆาฏีสั้น พระนลาฏแคบ แต่พระองค์และฐานมักเป็นแบบสุโขทัย ที่เรียกว่าแบบวัดตะกอนนั้น เพราะได้พบพระพุทธรูปสุโขทัยแบบแปลก ๆ เหล่านี้ที่วัดตะกอนในเมืองสุโขทัยเก่าเป็นครั้งแรก

พระพุทธรูปแบบสุโขทัยที่มีอิทธิพลของศิลปะลังกาเข้ามาปนอยู่มากนั้น อาจจะเป็นพระพุทธรูปแบบสุโขทัยรุ่นแรก ๆ ก็ได้ เมื่อกล่าวถึงพระพุทธรูปสุโขทัยที่มีอิทธิพลศิลปะลังกาปน ก็จะต้องกล่าวถึงพระพุทธรูปลี้กัทธิในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ ด้วย พระพุทธรูปลี้กัทธิตามตำนานกล่าวว่าได้มาจากเกาะลังกาในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงมหาราชเมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แต่ลักษณะฝีมือช่างที่เห็นปรากฏอยู่เป็นศิลปะไทยปนลังกา จึงเป็นที่น่าสงสัยว่าโดยเหตุที่เคยไปประดิษฐานในแคว้นต่าง ๆ หลายแห่ง จึงอาจจะถูกขัดแต่งจนกลายเป็นพระพุทธรูปแบบฝีมือไทยหรือองค์เดิมสูญหายไปเสีย จึงสร้างขึ้นแทนใหม่ในสมัยหลังก็ได้

พระพุทธรูปสุโขทัยที่ทำด้วยศิลาก็มีเหมือนกัน ในสมัยนี้มีเครื่องปั้นดินเผาประดับอาคารอยู่เป็นจำนวนมาก ที่นั่นเป็นพระพุทธรูปและสวยงามอย่างยิ่งนี้ อยู่ทั่วตระพังทองหลาง สุโขทัย เป็นรูปพระพุทธรูปองค์กำลังเล็ดจลงจากดาวดึงส์ สำหรับพระพิมพ์สมัยสุโขทัยนั้นก็ทั้ง

ทำด้วยดินเผาและโลหะ ที่น่าชมก็คือพระพุทธรูปปางลีลาที่เรียกกันเป็น
ล่ำมัญว่า พระกำแพงเซียง

ในสมัยสุโขทัยนิยมทำพระพุทธรูปด้วย มีทั้งทำด้วยศิลาและ
ล่ำมัญ ที่ล่ำมัญคือพระพุทธรูปล่ำมัญที่ได้มาจากวัดเจ็ดยก จังหวัด
กำแพงเพชร สำหรับจิตรกรรมสมัยสุโขทัยแม้จะมีตัวอย่างเหลือให้เห็น
อยู่น้อยมาก แต่ภาพสลักบนเพดานหินวัดศรีชุมดูสุโขทัยเกี่ยวกับเรื่อง
ชาดกต่าง ๆ ก็เป็นพยานถึงศิลปะในการทำภาพสลักลายเส้นในสมัยนั้น
ได้เป็นอย่างดี ในสมัยนั้นมีการทำเครื่องถ้วยชามด้วยดินเผาเคลือบที่เรียก
ว่าเครื่องสังคโลกแต่ไม่ได้ทำเฉพาะเครื่องถ้วยชามเท่านั้น ได้ทำของ
เกี่ยวแก่พระพุทธรูปเป็นต้นว่าเศียรนาค ซึ่งใช้เป็นเครื่องถ้วยของ
โบลัดภัหารด้วย

สำหรับเจดีย์แบบสุโขทัยอาจจะแบ่งออกได้เป็น ๓ แบบ คือ

๑. เจดีย์แบบสุโขทัยแท้ ทำฐานเป็น ๔ เหลี่ยม ๓ ชั้น ตั้งซ้อนกัน
ขึ้นไป แล้วถึงองค์เจดีย์เหลี่ยม ยอดเป็นทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ เป็นต้นว่า
พระเจดีย์ทวดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย และพระเจดีย์องค์กลางทวดเจดีย์
เจ็ดแถว เมืองสวรรคโลก

๒. เจดีย์แบบลังกา คงได้อิทธิพลมาจากลังกาพร้อมกับพุทธ-
ศาสนานิกายลังกาวงศ์ พระเจดีย์ข้างวัดอมกัฏฐอยู่ในแบบนี้

๓. เจดีย์แบบศรีวิชัยและลังกาสลับกัน คือเจดีย์ที่มีฐานสูงทำเป็น
เหลี่ยม บางทีก็มีคูหาตั้งพระพุทธรูปด้วย บางทีก็ไม่มี ตอนบน
พระเจดีย์เป็นทรงกลมแบบลังกา

นอกจากศิลปะศรีวิชัยแท้ ๆ ก็ยังมาปรากฏขึ้นในศิลปะสมัยสุโขทัย
อีกด้วย เป็นต้นว่ามณฑปวัดเขาใหญ่ อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัด

สุโขทัย สถาปัตยกรรมของพุทธศาสนาแบบสุโขทัยที่เลียนแบบลพบุรี คือทำเป็นปราสาทแบบเขมร แต่แก้เป็นปราสาทไทย คือทรงสูงชะลูดขึ้นกว่าของเขมรก็มีอยู่เช่นเดียวกัน

สำหรับ โบสถ์วิหารสมัยสุโขทัยนั้น บางแห่งก็แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปลังกาในสมัยโปตนนารุวะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕) มาก ดังจะเห็นได้จากซากวิหารพระอัฐารัต วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก โดยทั่วไปวิหารสมัยสุโขทัยจะใหญ่กว่าโบสถ์ ผนังก็มักจะเจาะเป็นช่องลูกกรงเล็ก ๆ แทนหน้าต่าง

พุทธศิลป์แบบอู่ทอง (พุทธศตวรรษที่ ๑๗ หรือ ๑๘ ถึง ๒๐)

ในขณะที่เกิดมีศิลปแบบเขียงแฉ้นขึ้นทางภาคเหนือสุดของประเทศไทยและศิลปสุโขทัยทางภาคเหนือ ทางภาคกลางของประเทศไทยก็เกิดมีศิลปแบบหนึ่งขึ้น คือศิลปแบบอู่ทอง ดังที่ได้เคยกล่าวมาแล้วว่าดินแดนทางภาคกลางของประเทศไทยนั้นเคยเป็นอาณาจักรทวารวดี และต่อมาถูกเขมรเข้าครอบครอง ศิลปแบบอู่ทองจึงเป็นศิลปที่มีอิทธิพลจากที่ต่าง ๆ มาผสมกัน แต่ช่างที่ทำงานเป็นช่างไทย พระพุทธรูปแบบอู่ทองอาจจะแบ่งออกได้เป็น ๓ แบบ คือ

แบบที่ ๑ มีอิทธิพลของศิลปทวารวดีและเขมรผสมกัน แบบนี้เป็นแบบแรก และอาจจะเกิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ หรือ ๑๘

แบบที่ ๒ มีอิทธิพลของศิลปเขมรมากยิ่งขึ้น พระรัศมีบนพระเกตุมาลาเป็นเปลว แบบนี้คงเกิดขึ้นหลังแบบแรกเล็กน้อย

แบบที่ ๓ มีอิทธิพลของศิลปสุโขทัยเข้ามาปนอยู่มาก แบบนี้อาจจะเกิดขึ้นหลังสร้างกรุงศรีอยุธยา และมีมาจนพุทธศตวรรษที่ ๒๐

ลักษณะประจำของพระพุทธรูปแบบอุททอง ก็คือมีไวยพระศก ขายจีวรหรือสังฆาฏิติดเป็นเส้นตรง และฐานซึ่งเรียกว่า ฐานหน้ากระดานแอ่นเป็นร่องเข้าข้างใน

สำหรับสถาปัตยกรรมแบบอุททองนี้ อาจจะสังเคราะห์เอาพระมหาราชดู วัดพระบรมธาตุ จังหวัดชัยนาท ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปสุโขทัยกับศรีวิชัยผสมกันเข้าไว้ด้วยกันได้

พุทธศิลป์แบบอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึง พ.ศ. ๒๓๐๐)

ศิลปอยุธยาเริ่มต้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอุททอง) ทรงสร้างพระนครศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานีตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๘๓ มาจนถึงกรุงฯ ครองที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๓๑๐

สำหรับพระพุทธรูปในสมัยนี้อาจแบ่งออกได้ดังนี้ คือ

ในยุคแรกนิยมทำตามอย่างฝีมือช่างอุททอง ศิลปอุททองนี้มีแพร่หลายอยู่แถบกรุงศรีอยุธยา ก่อนที่พระเจ้าอุททองจะตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานี ดังจะเห็นได้จากพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ วัดพนัญเชิง ซึ่งปรากฏว่าสร้างก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยาถึง ๒๖ ปี ศิลปแบบอุททองนี้คงแพร่หลายต่อมาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดังจะเห็นได้จากพระพุทธรูปที่ชุดพบ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ ส่วนมากเป็นพระพุทธรูปอุททองแบบที่ ๒ ปรากฏว่า ในปี พ.ศ. ๒๐๐๓ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตรัสสั่งให้หล่อรูปพระโพธิสัตว์ (๕๐๐ พระชาติ) ขึ้นชุดหนึ่ง ปัจจุบันนี้ได้ค้นพบรูปพระโพธิสัตว์ชุดนี้บางรูปในวัดพระศรี-

พระพุทธรูปปางมารวิชัย สัมฤทธิ์
พบที่อำเภอสรนครบุรี จังหวัดชัยนาท ศิลปะแบบอู่ทอง รุ่นที่ ๑

พระพุทธรูปปางมารวิชัย สัมฤทธิ์
ได้มาจากวัดเสาชิงช้า จังหวัดลพบุรี ศิลปะแบบอู่ทอง รุ่นที่ ๒

พระพุทธรูปปางมารวิชัย สัมฤทธิ์
ศิลปะแบบอู่ทอง รุ่นที่ ๓

ธรรมเพชญ์ และจะเห็นได้ว่ารูปเหล่านั้นมีทั้งศิลปะของและอยุธยาปนกันอยู่ จึงอาจกล่าวได้ว่า ในระยะนี้เอง ศิลปะของก็ได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นศิลปะอยุธยา

ในยุคที่ ๒ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้เสด็จขึ้นไปเสวยราชสมบัติ ณ เมืองพิษณุโลก และศิลปะแบบสุโขทัยก็ได้ลงมาแพร่หลายยังกรุงศรีอยุธยา จึงเกิดมีปฏิมากรรมที่มีลักษณะเป็นแบบอยุธยาอย่างแท้จริงปรากฏขึ้นตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ลงมาจนถึงกรุงศรีอยุธยาครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ปฏิมากรรมแบบนี้เป็นแบบที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะสุโขทัยปนกับลักษณะของแบบของข้างเล็กน้อย ส่วนมากไม่งามเท่าแบบสุโขทัย คือดูมีชีวิตจิตใจน้อยกว่า แต่ฐานนั้นมีลวดลายเครื่องประดับมากมาย

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. ๒๑๙๓ - ๒๒๓๑) นิยมทำพระพุทธรูปด้วยหินทราย เพราะเหตุว่าในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ไทยปราบเมืองเขมรได้ จึงใช้ศิลาทำพระพุทธรูปอย่างในประเทศเขมรกันอยู่พักหนึ่ง แต่ความจริงพระพุทธรูปแบบอยุธยาที่ทำด้วยหินทรายก็คงจะมีอยู่บ้างแล้วก่อน ๒ รัชกาลนั้น ในระยะนี้พระพุทธรูปที่ทำด้วยหินทรายสีแดงก็มีปรากฏขึ้นเหมือนกันทางภาคใต้ของประเทศไทย เป็นต้นว่าที่ไชยา

สำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องนั้น ก็คงทำต่อจากแบบสุโขทัยลงมา พระพุทธรูปแบบนี้เป็นที่นิยมกันมากในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาและแบ่งออกได้เป็น ๒ แบบ คือ แบบทรงเครื่องใหญ่ และแบบทรงเครื่องน้อย

นอกจากพระพุทธรูปแบบต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาอีกแบบหนึ่ง คือ แบบนครศรีธรรมราช ซึ่งทำตามรูปพระพุทธรูปที่เมืองนครศรีธรรมราช พระพุทธรูปแบบนครศรีธรรมราชมีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปแบบเชียงแสนมาก คงจะได้แบบอย่างมาจากศิลปะแบบปาดะ - เถินะ ของอินเดียด้วยกัน แต่แบบนครศรีธรรมราชอาจจะได้รับผ่านทางชวาก็ได้ นอกจากนี้ศิลปะสมัยอยุธยา ก็ยังคงนิยมสร้างพระพิมพ์เช่นสมัยอื่น ๆ พระพิมพ์เหล่านี้โดยมากจะอยู่ในเรือนแก้วเป็นพระทรงเครื่อง หรือบางทีก็ทำเป็นพระพุทธรูปเล็ก ๆ หลายองค์อยู่บนแผ่นเดียวกันเรียกว่าพระแผง หรือพระกำแพงहार้อย

รูปพระโพธิสัตว์ในยุคนั้น ทำแต่รูปพระศรีอารยเมตไตรยเท่านั้น สำหรับพระพุทธรูปปูนปั้นและดินเผาสมัยอยุธยา ก็คงมีอยู่เช่นเดียวกับในศิลปะแบบอื่น ๆ พระพุทธรูปที่ทามีลายจำหลักอย่างสวยงาม รูปพระสาวกในพระพุทธรูปคำสอนมักทำชนดด้วยเช่นเดียวกัน

สำหรับจิตรกรรมนั้น ในสมัยอยุธยามีตัวอย่างที่เหลือให้เห็นอยู่บ้าง จิตรกรรมไทยเป็นศิลปะในทางพระพุทธรูปคำสอน และมีมาตั้งแต่ครั้งสมัยสุโขทัย ดังจะเห็นได้จากงานสลักถายเส้นลงบนแผ่นหินหรือโลหะที่กล่าวมาข้างต้น นอกจากนี้ วังรอยของภาพเขียนสีก็มีปรากฏอยู่บ้างที่สุโขทัย แต่อาจจะเป็ภาพที่เขียนขึ้นในตอนต้นสมัยอยุธยา ก็ได้

จิตรกรรมแบบอยุธยาสมัยแรก (พ.ศ. ๑๘๘๓ - ๒๐๓๑) แสดงให้เห็นอิทธิพลของศิลปะเขมร กล่าวคือตัวรูปมีลักษณะแข็งและหนัก ตีกรเียงเพิงดำ ขาวและแดง มีการปิดทองบนภาพแต่เพียงเล็กน้อย ต่อมาก็มีภาพเขียนบนแผ่นหินอยู่บนผนังกรุในพระเจดีย์องค์ใหญ่ด้าน

ตะวันออกของวัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นรูปเหล่าพระสาวกในพุทธศาสนา กำลังประนมมือถือนดอกบัวอยู่ ภาพเหล่านี้คงวาดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (พ.ศ. ๒๐๓๔ - ๒๐๗๒) ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ จิตรกรรมของสมัยอยุธยาสมัยกลาง อาจจะศึกษาได้จากภาพเขียนในสมุดข่อยที่ยังคงเหลืออยู่ สมุดข่อยเหล่านี้วาดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ส่วนมากเป็นเรื่องไตรภูมิ และแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของศิลปะไทยได้ค่อย ๆ เข้ามาแทนที่ศิลปะเขมร เป็นภาพที่ระบายสีด้วยหลายสี จิตรกรรมของสมัยอยุธยาตอนปลายแสดงให้เห็นถึงลักษณะของจิตรกรรมไทยบริสุทธิ์อย่างสมบูรณ์ สีที่เขียนนิยมใช้สีหลายสี นิยมปิดทองลงบนรูปและลวดลาย แต่การเขียนภาพต้นไม้ ภูเขา และน่านน้ำยังคงแสดงให้เห็นอิทธิพลของศิลปะจีนอยู่บ้าง

สำหรับประเด็นศิลปะเกี่ยวกับพุทธศาสนา ศิลปะแบบอยุธยาเจริญถึงขีดสูงสุดเหนือกว่าศิลปะแบบอื่น ๆ และมีตัวอย่างเหลือไว้ให้เราดูอยู่หลายชิ้น สำหรับเครื่องไม้มีเป็นต้นว่า ประตูกำหลัก ดังเค็ด ขรรมาสน์ ตู้ใส่หนังสือพระไตรปิฎก หีบใส่หนังสือสวดและหนังสือเทศน์ เครื่องไม้จำหลัก เหล่านี้มักจะทำฐานอ่อนโค้งเช่นเดียวกับฐานหรือหลังคาของสถาปัตยกรรมในสมัยนั้น ตู้ใส่หนังสือเขียนลายรดนายนันต์ที่เรียกกันว่าฝีมือ “ครูวัดเชิงหวาย” เป็นเยี่ยมที่สุด สำหรับหีบใส่หนังสือนั้น เรื่อกันว่า เดิมทำสำหรับใส่ใส่เสื้อผ้าของบุคคลชั้นสูง ครั้นเจ้าของสิ้นชีพตักษัยลูกหลานจึงเอาหีบไปถวายวัดเพื่อใส่สำหรับใส่หนังสือธรรม ส่วนผ้านั้นใช้สำหรับห่อหนังสือ ทั้งหมดนี้เพื่อเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ที่สิ้นชีพไปแล้ว ภายหลังหีบชนิดนี้จึงกลายเป็นหีบใส่หนังสือไป เครื่องมุก

สมัยกรุงศรีอยุธยาที่มีมืองดงามมาก โดยเฉพาะบานประตูพระอุโบสถ ซึ่งส่วนมากสร้างขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑) มีอยู่คู่หนึ่งมาจากวัดบรมพุทธาราม และมีผู้เอามาตัดทำเป็นตู้ใส่หนังสือในสมัยรัตนโกสินทร์ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ บรรดาวัตถุที่ขุดพบในพระเจดีย์และพระปรางค์ต่าง ๆ ก็อาจจะจัดรวมเข้าอยู่ในประเด็นคิดปนได้เช่นกัน ที่สำคัญคือพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุซึ่งกรมศิลปากรขุดพบในพระอุโบสถใหญ่ ด้านตะวันออกของวัดพระศรีรัตนวงษ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นพระเจดีย์กลมซ้อนกันถึง ๘ ชั้น นอกจากนั้นก็ยังมีพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งขุดพบในพระปรางค์องค์ใหญ่ ณ วัดพระมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อเร็ว ๆ นี้ พร้อมกับพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุเหล่านั้น ก็มักจะพบสิ่งมีค่า เป็นต้นว่าพระพุทธรูปทองคำ พระพิมพ์ และแก้วแหวนเงินทองซึ่งมีผู้บริจาคเป็นพุทธรูปบูชาไว้ด้วยอีกมากมาย

สำหรับเครื่องถ้วยชามนั้น ถ้วยชามลัทธิโคกของไทยสมัยสุโขทัย ก็ยังคงทำอยู่สืบต่อมาจนถึงสมัยอยุธยา ดังจะเห็นได้จากเครื่องถ้วยชามที่หาขึ้น ณ เตาเวียงกาหลง อำเภอพะเยา จังหวัดเชียงราย เตาเวียงกาหลงได้ทำพระพุทธรูปด้วย ลักษณะพระพุทธรูปก็เป็นแบบเชียงแสนรุ่นหลัง ที่ได้รับอิทธิพลของศิลปะแบบสุโขทัยแล้ว แบบอย่างของพระพุทธรูปเหล่านั้นทำให้เราสามารถกำหนดอายุของเครื่องถ้วยชามเวียงกาหลงได้อย่างแน่นอน

สำหรับสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยอยุธยานั้น อาจจะแบ่งออกได้เป็น ๔ ยุค คือ

ยุคแรกตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงตั้ง
พระนครศรีอยุธยาขึ้นเป็นอิสระใน พ.ศ. ๓๘๘๓ มาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถใน พ.ศ. ๒๐๓๓ ในยุคนี้สถาปัตยกรรมของศิลปะ
แบบอยุธยานิยมสร้างตามแบบสมัยลพบุรียิ่งกว่าสมัยสุโขทัย พระสถูป
อันเป็นประธานของพระอารามมักสร้างเป็นปรางค์อย่างแบบสมัยลพบุรี
เป็นต้นว่าที่วัดพุทไธศวรรย์ วัดพระราม วัดพระมหาธาตุ วัดราชบูรณะ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก
เป็นต้น

ยุคที่ ๒ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปเสวยราชย์อยู่ ณ
เมืองพิษณุโลกตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๐๖ นับแต่เป็นต้นมา อิทธิพลของศิลปะ
แบบสุโขทัยก็แพร่ลงมายังกรุงศรีอยุธยา พระสถูปอันเป็นหลักของ
พระอารามก็มักจะสร้างเป็นพระเจดีย์อย่างทรงลังกา ซึ่งมีอยู่ที่สุโขทัย
เป็นพื้น เป็นต้นว่า พระเจดีย์ใหญ่ ๓ องค์ ในวัดพระศรีรัตนเพชญ์
พระเจดีย์ใหญ่ที่วัดไชยมงคล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

ยุคที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองปราบได้ประเทศเขมรถับมาขึ้น
กรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ก่อน จึงเกิดนิยมถ่ายแบบอย่างปรางค์เขมรมาสร้าง
ในกรุงศรีอยุธยาเป็นการเฉลิมพระเกียรติ เช่นพระปรางค์ใหญ่ที่วัดไชย
วัฒนาราม ในสมัยนี้นิยมสร้างพระเจดีย์เหลี่ยมขนาดเล็ก ทั้งงดงามมาก
มีอยู่ ๒ องค์ ณ วัดชุมพลนิกายาราม บางปะอิน จังหวัดพระนคร
ศรีอยุธยา

ยุคที่ ๔ เป็นสมัยตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. ๒๒๗๕
มาจนถึงกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๓๐ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรง
พระราชศรัทธาบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าเป็นพื้น ในสมัยนี้การทำเจดีย์

เหลื่อมกันเป็นทึบกัน ดังจะเห็นได้จากพระเจดีย์ศรีสุริโยทัย และ
พระเจดีย์วัดภูเขาทอง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงปฏิสังขรณ์

บรรดาโบสถ์และวิหารสมัยกรุงศรีอยุธยา มีสิ่งที่ควรจะสังเกตได้
คือมักทำฐานและหลังคาเป็นเส้นอ่อนโค้ง และมักใช้เสากลมก่อด้วยอิฐ
มีบัวหัวเสาเป็นรูปบัวตูม ไม่เหมือนกับบัวจงกลในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
ทรงนเห็นจะสืบเนื่องมาแต่กรุงศรีอยุธยา รวมทั้งการเจาะผนังเป็นช่อง
ลูกกรงเล็ก ๆ แทนช่องหน้าต่างในโบสถ์วิหารแบบอยุธยาบางหลังด้วย
นอกจากนี้โบสถ์วิหารในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ไม่นิยมสร้างให้มีชายคายื่น
ออกมาจากบัวหัวเสาเหมือนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีความอีกข้อหนึ่ง
ที่อาจจะกล่าวได้เกี่ยวกับสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาสืบสมัยกรุงศรี-
อยุธยา คือ ในชั้นเดิม อาคารต่าง ๆ คงจะมุงด้วยกระเบื้องดินเผาอย่าง
ธรรมดา กระเบื้องเคลือบคงจะมีใช้แพร่หลายในแผ่นดินสมเด็จพระเพท
ราชา (พ.ศ. ๒๒๓๑ - ๒๒๔๖) ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อทรงสร้างวัดบรม
พุทธารามชนบทบริเวณวัดสนามทรายที่เคยประทับอยู่มาแต่ก่อนแล้วรัชชาก็ได้
โปรดให้มุงพระอุโบสถวัดนี้ด้วยกระเบื้องเคลือบ จึงเป็นเหตุให้ชาวบ้าน
เรียกกันต่อมาเป็นลำนับว่า วัดกระเบื้องเคลือบ

สำหรับพุทธศิลป์สมัยกรุงธนบุรีนั้น เนื่องจากมีระยะเวลาสั้นเพียง
๑๕ ปี และมีลักษณะคล้ายกับพุทธศิลป์แบบอยุธยา ท่านจึงรวมไว้
ในศิลปะแบบอยุธยา

พุทธศิลป์แบบรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ ๒๔-๒๕)

ศิลปะแบบรัตนโกสินทร์ เริ่มต้นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
ฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครพระมหานคร ฯ ขึ้นเป็นราชธานีตั้งแต่
พ.ศ. ๒๓๒๕ ลงมาจนถึงสมัยปัจจุบัน

สำหรับพระพุทธรูปในรัชกาลที่ ๑ มิใคร่จะได้ทรงสร้างพระพุทธรูปขึ้นใหม่ เพราะทรงพระราชรัทธาให้เชิญพระพุทธรูปสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ซึ่งทรงทอดทิ้งมาอยู่ที่เมืองเหนือมาบูรณะปฏิสังขรณ์ตั้งแต่ ๑,๒๐๐ องค์เศษ พระพุทธรูปที่เป็นประธานอยู่ในวัดสำคัญๆ ในกรุงเทพฯ จึงเป็นพระเก่าสมัยอื่นซึ่งเชิญมาจากที่อื่นเป็นพื้น ส่วนมากเป็นแบบสุโขทัย แต่แบบอุทองและแบบอยุธยาก็มีบ้าง พระพุทธรูปที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีเป็นต้นว่าพระประธานในพระวิหารและพระอุโบสถวัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ ฯ เป็นพระยืน ลักษณะก็คล้ายกับพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ลักษณะความมีชีวิตจิตใจยิ่งลดน้อยลงไปอีก พระพุทธรูปที่สร้างในรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ ก็เป็นเช่นเดียวกัน คือ มุ่งเอาความสวยงามทางลวดลายเครื่องประดับยิ่งกว่าดีพระพักตร์ของพระพุทธรูป ดังจะเห็นได้จากพระพุทธรูปพระพุทธรูปขุดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปพระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัย ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรด ฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงเลือกค้นในคัมภีร์เป็นต้นว่าเรื่องพุทธประวัติ คิดเลือกพุทธอิริยาบถปางต่างๆ เพิ่มเติมขึ้น นับรวมกับแบบเดิมเป็น ๔๐ ปาง แล้วทรงสร้างพระพุทธรูปปางต่างๆ ตามระเบียบนั้น พระพุทธรูปเหล่านั้นปัจจุบันนี้ประดิษฐานอยู่ในหอราชกรมานุสรณ์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม นับเป็นต้นแบบพระปางสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงคิดแบบอย่างพระพุทธรูปขึ้นใหม่แก้ไขพุทธลักษณะให้คล้ายมนุษย์สามัญยิ่งขึ้น คือไม่มีพระเกตุมาลา และให้มีจวรเป็นรั้ว เป็นต้นว่า พระสัมพุทธพรรณีและพระนิรันตราย แต่พระพุทธรูปแบบนี้ไม่เป็นที่ยอมรับกัน พอถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ พระพุทธรูป

กลับมีพระเกตุมาลาใหม่ แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ - ๖ มีการติดต่อกับต่างประเทศกว้างขวาง จึงเกิดมีการที่จะยกย่ำทำพระพุทธรูปให้เหมือนมนุษย์ยิ่งขึ้น คือพยายามเลียนแบบพระพุทธรูปคันธารราฐของอินเดีย ดังจะเห็นได้จากพระพุทธรูปปางขอฝนซึ่งหล่อในสมัยรัชกาลที่ ๕ และพระไอยาติวิเศษราชวิชาด เป็นต้น แต่ในสมัยนี้บางครั้งก็หันไปจำลองพระพุทธรูปไทยแบบเก่าๆ เป็นต้นว่าพระชินราชจำลองซึ่งเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร นับแต่สมัยนี้เป็นต้นมาก็มีการแก้ไขลักษณะพระพุทธรูปให้เหมือนชนลุ่มญิงชนทุกที แม้ว่าจะต้องรักษาพุทธลักษณะที่สำคัญบางอย่างไว้ เป็นต้นว่า พระรัศมีเป็นเปลว พระเกตุมาลา พระเกศาที่ขมวดเป็นปม ใบพระกรรณยาว และเครื่องทรงคือจีวร เป็นต้น ทั้งนี้จะเห็นได้จากแบบพระพุทธรูปยืนองค์ใหญ่ที่จะประดิษฐานไว้ ณ พุทธมณฑล

สำหรับจิตรกรรมนั้น ภาพเขียนในสมัยรัตนโกสินทร์ก็คงทำตามแบบศิลปะอยุธยาตอนปลาย แต่อิทธิพลของศิลปะจีนที่มีอยู่บ้างแต่ก่อนนั้นจะหายไป ภาพเขียนบนฝาผนังโบสถ์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๓ อาจจะแบ่งออกได้เป็น ๒ ตอน คือตอนบนเขียนภาพเทพชุมนุม ตอนล่างแถวเดียวกับหน้าต่างมักเขียนเป็นภาพพุทธประวัติหรือทศชาติ ด้านหลังพระประธานเขียนภาพไตรภูมิ ด้านหน้าเขียนภาพพุทธประวัติตอนมารวิชัย ภาพเขียนในสมัยนี้ล้วนใช้สีหลายสีและปิดทองลงบนภาพทั้งนี้ ภาพเขียนที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๓ มีอยู่ที่พระที่นั่งพุทธไสยวรรรย์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพ ฯ และที่วัดระฆังโฆสิตาราม วัดสุทธวรณาราม วัดดุสิตาราม จังหวัดธนบุรี ภาพเขียนบนผนังในสมัยรัตนโกสินทร์จะรุ่งเรืองที่สุดในสมัยรัชกาลที่ ๓ ดังจะเห็นได้จากภาพ

เขียนบนพระอุโบสถและพระวิหาร ณ วัดสุทัศน์เทพวราราม ในรัชกาล^๕ จะมีอิทธิพลของศิลปินเข้ามาปนอยู่บ้าง ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา มีการติดต่อกับต่างประเทศทางตะวันตกมากขึ้น อิทธิพลของจิตรกรรมต่างประเทศตะวันตกก็เข้ามาปนอยู่ในจิตรกรรมบนผนังของไทย ดังจะเห็นได้จากภาพเขียนบนผนังวัดบวรนิเวศ และที่ในหอราชกรมานุสรณ์และพงศานุสรณ์ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีภาพชาวต่างประเทศและบางครั้งก็มีการเขียนชนิคมองเห็นไกล (Perspective) สำหรับภาพพระพุทธรูป คือภาพเขียนเกี่ยวกับพุทธศาสนาดบนผนัง อาจกล่าวได้ว่าที่เก่าที่สุดที่ยังมีตัวอย่างอยู่นั้น มีตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๒ ลงมา แต่ภาพเขียนเช่นนี้อาจจะมีมาแต่ดวงดั่งแต่กรุงศรีอยุธยาก็ได้

สำหรับประณีตศิลป์ทางพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ ก็คงทำตามแบบศิลปอยุธยา เป็นต้นว่ามีตู้และหีบไม้หนึ่งถือทำทุกอย่างเขียนลายรดน้ำปิดทอง อย่างประดับด้วยมุกและอย่างจำหลักฝีมืองามเทียบเท่าสมัยอยุธยาได้มีอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ และ ๒ ต่อจากนั้นก็กลายลงมาแต่ก็ยังคงงามอยู่บ้าง เป็นต้นว่าลวดประดับมุกประดับหนังสัตว์ใบลานทำด้วยงาช้าง วัดทองนพคุณทำขึ้นครั้งรัชกาลที่ ๔ ล้วนพิถีพิถันปราณีต ๗ นน ทำขึ้นครั้งรัชกาลที่ ๕

สำหรับสถาปัตยกรรมสมัยรัตนโกสินทร์นั้นมีดังนี้ คือ แบบอย่างสถาปัตยกรรม ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ นิยมสร้างพระปราสาทกับพระเจดีย์เหลี่ยมเป็นพื้น ที่สำคัญคือพระปราสาทที่วัดระฆัง ๑ กับพระเจดีย์ศรีรัตนเพชญดาญาณ ณ วัดพระเชตุพน ๑ ซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ ในรัชกาลที่ ๒ ทรงเริ่มสร้างพระปราสาทวัดอรุณ ๑ แต่ค้างอยู่มาแต่แรกเอาในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระสถาปถมทรงดังกาตุเหมือนจะเริ่ม

นิยมสร้างกันในสมัยรัชกาลที่ ๓ เหตุด้วยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เสด็จอยู่หัวยังทรงผนวช ได้เสด็จขึ้นไปทรงค้ำถั่งเมืองเหนือ ทรงตรวจค้น
 และศึกษาเรื่องพุทธเจดีย์ครั้งสมัยสุโขทัย ได้ทรงจำลองแบบพระสถูป
 ครองราชวงศ์พระร่วงลงมาสร้างในกรุงเทพฯ ๑ คูเหมือนจะสร้างพระสถูป
 ที่วัดบวรนิเวศก่อนที่อื่น ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้นยังทรงนิยมจำลองแบบ
 พระเจดีย์สมัยอยุธยามาสร้างด้วย เป็นต้นว่าพระเจดีย์เหลี่ยมองค์ที่ ๔
 ในวัดพระเชตุพนฯ ก็ทรงถ่ายแบบมาแต่พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย ในพระนคร
 ศรีอยุธยา และพระศรีรัตนเจดีย์ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ถ่ายแบบ
 มาแต่พระมหาสถูปในวัดพระศรีสุรพรเชษฐ พระนครศรีอยุธยา พระสถูป
 ที่สร้างล้อมพระปฐมเจดีย์องค์เดิม ก็เป็นของที่คิดแบบสร้างขึ้นในสมัย
 รัชกาลที่ ๔ นี้ เช่นเดียวกัน

สำหรับโบสถ์วิหาร ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นก็มักจะสร้าง
 เลียนแบบกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นว่า พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 ก็ยังมีฐานอ่อนโค้งอยู่ ฐานอ่อนโค้งนี้ในสมัยต่อมาก็จะหายไป ในสมัย
 รัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ หอพระไตรปิฎกหรือหอไตร ๑ ก็มักจะสร้างอยู่
 กลางสระ พระมณฑปซึ่งรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างขึ้นแทนที่ของเก่า
 ณ พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ก็เหมือนกับพระมณฑปในวัด
 พระศรีรัตนศาสดารามทุกอย่าง ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เกิดนิยมแบบอย่าง
 ศิลปจีน วัดที่สร้างในรัชกาลนี้บางแห่งเป็นต้นว่า วัดราชโอรส วัดราช-
 นัดดา บรรดาโบสถ์วิหารก็ย้ายสร้างคล้ายแบบจีน คือยกเอาข้อฟ้า
 ใบระกา หางหงส์ออกเสีย ในรัชกาลนี้ได้ทรงสร้างวัดเพิ่มขึ้นเป็น
 จำนวนมาก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างวัดน้อยแห่ง แต่บางแห่ง
 เป็นต้นว่าวัดราชบพิธ ได้หันกลับไปทำตามคติแบบเก่า คือเอาพระเจดีย์

เป็นประธานของวัดอย่างแต่ก่อน สร้างพระระเบียงและวิหารทิศล้อมรอบพระเจดีย์ ต่อมาเมื่อทรงสร้างวัดเบญจมบพิตรด้วยหินอ่อนจากประเทศอิตาลี ก็นับว่าเป็นการผสมกันระหว่างวัฒนธรรมตะวันออกและตะวันตก วัดเบญจมบพิตรนี้ล้มเต็มๆ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบอย่างก่อสร้างและทำได้อย่างสวยงามมาก แม้วัดที่สร้างในระบบประชาธิปไตย เป็นต้นว่าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ บางเขน ก็เอาแบบอย่างวัดเบญจมบพิตรมาสร้าง

(หมายเหตุ : วัดดูในภาพ ถ้าไม่ได้บอกว่าอยู่ที่ใด หมายความว่า อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ)

ตำนานพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

ตามนัยพระบาลีในปุณณโณวาทสูตร

รอยพระพุทธรูป ซึ่งอ้างกันว่าเป็นรอยที่พระพุทธองค์ได้เสด็จไปเหยียบไว้ด้วยพระองค์เองมีอยู่ ๕ แห่งด้วยกัน ที่เขาสวรรณมาลิก แห่ง ๑ ที่เขาสวรรณบรรพตแห่ง ๑ ที่เขาสุมณภูแห่ง ๑ ที่เมืองโยนกบุรีแห่ง ๑ ที่หาดทรายในถ้ำน่านมัทนที่แห่ง ๑ มีคาถาค่านมัสการแต่งไว้สำหรับสวด ท้ายสวดมนต์อย่างเก่า ดังนี้ :-

“สุวรรณมาลิก สุวรรณปทุพเต สุมณภู โยนกปุเร
นวมทวย นทียา ปณฺจปาทวรี อหฺวนฺทามิ ทูโรโต”

แต่รอยอื่น ๆ จะไม่กล่าวถึงในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะแต่รอยที่อยู่ ณ เขาสวรรณบรรพตเท่านั้น รอยนมตำนานปรากฏในปุณณโณวาทสูตร* ดังต่อไปนี้ “ ครองนมพอค้า ๒ คนพี่น้องอยู่ในบ้านสุณาปรินตปะ ผู้พี่ชื่อนมทวย ผู้น้องชื่อจตุตถะ พอค้าทั้งสองนั้นผลัดเปลี่ยนกันไปค้าขาย เมื่อมทวยไปค้าขายก็ให้จตุตถะอยู่รักษามาน บางทีจตุตถะไปค้าขาย มทวยเป็นผู้รักษามาน ครองหน้่มทวยชนดินคาชนบรรทุกเกวียน ๕๐๐ เต็มแล้วแล้ว ก็พาบริษัทของตนออกจากบ้านไปสู่ชนบทน้อยใหญ่ โดยลำดับตราบเท้าถึงกรุงสาวัตถี จึงหยุดอยู่แทบใกล้พระเชตะวัน พอเวลาเช้าชาวกรุงสาวัตถีต่างคนถือเครื่องสักการบูชาต่าง ๆ พวกนี้ไปสู่พระเชตะวัน เพื่อจะฟังพระธรรมเทศนา ส่วนมทวยได้เห็นชนทั้งหลาย จึงได้ถามชนทั้งหลาย ชนทั้งหลายตอบว่า พระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์

* จากหนังสือตำนานรอยพระพุทธรูป ของ พระยารัฐกรภักดี

บังเกิดขึ้นในโลกแล้ว แท้ที่จริงจะเป็นอุปนิสัยของมหาบุณจะได้สำเร็จ
 พระอรหัตในชาตินี้ เมื่อมหาบุณได้ฟังมหาชนบอกว่า พระพุทธเจ้า
 บังเกิดขึ้นก็มีความยินดีเป็นกำลัง แล้วไปสู่พระเชตวันกับชนท่งปอง
 ในเวลานั้น พระพุทธเจ้ากำลังตรัสพระธรรมเทศนาอยู่ในวิหาร มหาบุณ
 ก็นมัสการแล้วนั่งฟังพระธรรมเทศนาอยู่ในที่สุบบริษั
 เมื่อจบพระธรรมเทศนาลง ชนท่งหลายถวายนมัสการลาไปแล้ว ส่วน
 มหาบุณก็กราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้ากับพระภิกษุสงฆ์ไปฉันยังที่พัก
 เกยณของตน เวลารุ่งเช้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์เสด็จไป
 รับประทานอาหารบิณฑบาต ณ ที่พักเกยณของมหาบุณ แล้วเสด็จกลับสู่พระ
 เชตวัน เมื่อมหาบุณบริโภคอาหารเสร็จแล้วก็มอบเงินเกยณกับสิ่งของ
 ท่งปองแก่นายบัญชีให้นำไปให้แก่จุตบุณผู้น้องชายและบอกว่าตนจะ
 บรรพชาในสำนักพระพุทธเจ้า แล้วมหาบุณเข้าไปยังพระเชตวันขอ
 บรรพชาต่อพระพุทธเจ้า ครั้นได้บรรพชาสำเร็จก็ขอเรียนพระกรรมฐาน
 เมื่อเรียนพระกรรมฐานได้แล้วก็กราบทูลลาพระพุทธเจ้าไปเที่ยวเจริญ
 สัมณธรรมอีกหลายแห่ง แต่ยังมีได้บรรทมมรรคผลธรรมวิเศษถึงใด
 ต่อมาพระมหาบุณได้ไปจำพรรษาอยู่ในมกุฏการาม เจริญพระ
 กรรมฐาน จึงได้สำเร็จพระอรหัตในทนั้น ครั้นเวลาเช้าวันหนึ่ง
 พระมหาบุณเฑาะเข้าไปบิณฑบาตในบ้านสุภาพรรณตปะ จุตบุณจำได้
 จึงอาราธนาให้ไปฉัน ณ เรือนแล้วอาราธนาให้จำพรรษาอยู่ ณ พระ
 วิหารอันมีอยู่แถบใกล้วานิชคาม แต่เวลานั้นเป็นฤดูฝน พ่อค้าใน
 วานิชคามไปค้าขายทางบกไม่ได้ พ่อค้าทั้ง ๕๐๐ กับจุตบุณก็แต่งลำภา
 และสินค้าลงบรรทุกเพื่อจะไปขาย เมื่อวันจะลงสู่ลำภา จุตบุณให้
 อาราธนาพระมหาบุณลงไปด้วยในท้ายเกดรา จุตบุณขอมาทานคือ ๕

และขอให้พระมหาบุญพิจารณาอยู่เนือง ๆ ในระหว่างเดินทาง ถ้ามีเหตุภัยสิ่งใดให้ไปช่วย พระมหาบุญก็รับจะเป็นธุระและพิจารณาอยู่เนือง ๆ แล้วพระมหาบุญกลับมาสู่พระวิหาร

ครั้นได้เวลาดำเกากก็ออกเดินไป เดินไปได้ ๑ วันถึงเกาะแห่งหนึ่ง ก็พอต้นเลียบ จึงให้ทอดร่มลงไป พวกชนไปบนเกาะเพื่อหาพืชและผัก ในเกาะนั้นมีไม้จันทน์แดงเป็นอันมาก และเกาะนี้เป็นที่อยู่แห่งบีศาจและยักษ์ ชาวดำเกากชวณกันเข้าถากฟันต้นไม้ ด้วยคิดว่าจะทำฟัน จึงรู้ว่าไม้จันทน์แดงเป็นของมีค่ามาก พอค้ำทงหลายก็ชวณกันชนดินค้ำในดำเกาทุ่มทั้งเสียสิ้น ตัดไม้จันทน์แดงบรรทุกลงแทนดินค้ำทองปวง

ฝ่ายบีศาจและยักษ์ทั้งหลาย มีความโกรธพอกพอค้ำว่าตัดฟันต้นไม้ในเกาะตามอำเภอใจ ครั้นจะทำลายลงที่บนเกาะนั้นก็เกรงว่าจะมีกลิ่นอันได้โคกรก จึงปล่อยให้ดำเกาทองปวงเดินออกถึงกลางทางห่างจากเกาะ บีศาจทั้งหลายก็ทำเป็นลมพายุให้บังเกิดคลื่นใหญ่ ดำเกาทองหลายก็หันเหประหนึ่งว่าจะจมลง บรรดาชาวดำเกาทองปวงก็พากันบวงสรวงบนบานแก่เทพยดาอารักษ์อันตนนับถือ แต่จุลบุญผู้เดียวระลึกถึงพระมหาบุญผู้ซึ่งได้รับคำสัญญาไว้ จึงยกมือชนนมถึการ แล้วกล่าวขอให้พระผู้เป็นเจ้ามาช่วยชีวิตข้าพเจ้าในครั้งนด้วยเถิด

ขณะนั้น พระมหาบุญทราบด้วยทิพยจักขุญาณ แล้วก็เหาะมาบันดาลให้จุลบุญเห็นตนแต่ผู้เดียว และกำจัดให้บีศาจหนีไป แล้วอธิษฐานให้ดำเกาทองปวงกลับมาสู่ความนิชคามได้โดยง่ายไม่มีอันตราย พอค้ำทงหลายก็ชวณกันไปประชุมที่บ้านจุลบุญ จุลบุญจึงถามพอค้ำทงหลายว่า ซึ่งเราได้รอดชีวิตมาครั้งนี้ใครรู้อย่างไรบ้าง ฝ่ายพอค้ำ

ทั้งปวงจึงตอบว่า ซึ่งพวกเราทั้งปวงได้กลั้มมากเพราะเทพารักษ์อันได้
รับเครื่องบนของเราช่วย จุลบุณจึงพูดว่าไม่ใช่ดอก เมื่อถ้าเราจะแตก
เราให้เห็นพระมหาบุณออกไปช่วยเราต่างหาก พวกเราจึงได้รอดชีวิตมา
ฝ่ายพ่อค้าทั้งหลายเมื่อได้ฟังจุลบุณกล่าวดังนั้น ก็เห็นพร้อมกันทั้งนั้น
แล้วจุลบุณก็พาพ่อค้าเหล่านั้นไปสู่อารามพระมหาบุณ ครั้นถึงจุลบุณ
จึงพูดกับพ่อค้าว่า เราจะเอาไม้จันทน์ที่เราได้มาให้แก่พระมหาบุณบ้าง
ใครจะเห็นเป็นอย่างไร

พ่อค้าทั้งหลายก็พร้อมใจกัน แบ่งส่วนจันทน์แดงถวายพระมหาบุณ
เพราะคิดถึงคุณท่านเป็นอันมาก พระมหาบุณว่าดีแล้ว แต่เราไม่ต้องการ
จันทน์แดง เราจะไปอาราธนาพระพุทธรเจ้ามาให้ท่านทั้งปวงสักการบูชา
ท่านจะเห็นเป็นอย่างไร

ฝ่ายชาววานิชคามเมื่อได้ฟังก็มีความยินดี จึงพร้อมใจกัน มหาบุณ
ก็ให้ชนทั้งหลายแต่งมณฑป ๕๐๐ ถ้วนแล้วด้วยจันทน์แดง แล้วพระ
มหาบุณก็พาไปสู่พระเชตวัน ถวายนมัสการพระพุทธรเจ้าแล้วกราบทูล
อาราธนาว่า บัดนี้มหาชนชาวบ้านสุณุปวันตปะมีใจศรัทธาจะใคร่ถวาย
นมัสการกระทำสักการบูชาแก่พระผู้มีพระภาค ขออาราธนาพระพุทธร
องค์เจ้าเลดีจงไปกับพระภิกษุสงฆ์ทั้ง ๕๐๐

พระพุทธรเจ้ารับอาราธนาแล้ว ก็พิจารณาเห็นอุปนิสัยดีจักษ
ตาบดอันอยู่เหนือเศาดีจักษศรี พระองค์จึงตรัสสั่งพระอานนท์ ให้
เผด็จสงฆ์ ๔๘๘ องค์ ครั้นเวลารุ่งเช้าพระตถาคตจะเสด็จไปโปรด
พระดีจักษตาบดกับชาวบ้านสุณุปวันตปะด้วย

ขณะนั้นกัรอนถึงพระอินทร์ ท้าวเชอทราบพระพุทธรประสงค์
จึงมีเทวบัญชาสั่งให้พระวิศณุกรรมนิรมิตบุษบกแก้ว ๗ ประการประมาณ

๕๐๐ บุษบก นำมาประดิษฐานไว้แทบประตูพระเชดวัน แล้วพระพุทธเจ้า
 ได้เสด็จขึ้นประทับเหนือบุษบกพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย บุษบกทั้ง ๕๐๐
 ก็ลอยมาทางอากาศ พระพุทธเจ้าก็เสด็จประทับ ณ เสด็จจันทริการ
 แล้วก็ตรัสพระธรรมเทศนาโปรดพระสงฆ์พันชดาบส์ให้บรรพชาและตั้งอยู่
 ในมรรคผล พระพุทธองค์ให้พระสงฆ์พันชดาบส์ไปประดิษฐานในบุษบก
 อันเป็นที่สูง แล้วพระองค์ก็เสด็จออกจากเสด็จจันทริการโดยลำดับมา
 จนถึงบ้านสุณุปันตปะ คนทั้งหลายอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ประดิษฐาน
 ในมณฑปพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งปวง แล้วนำโภชนาหารมีรสอันเลิศ
 มาถวาย ครั้นรับอาหารบิณฑบาตเสร็จแล้ว มหาชนทั้งหลายก็อาราธนา
 พระพุทธเจ้าให้เสด็จไปสู่มณฑลการามประมาณ ๒-๓ วัน แล้วเสด็จเข้าสู่
 เสด็จจันทริการ มีพระพุทธรูปกาดรต์แก่พระสงฆ์พันชดาบส์ ให้อยู่โปรด
 โยมอุปัฏฐากในประเทศนั้น พระสงฆ์พันชดาบส์ก็รับพระพุทธรูปมา แล้ว
 กราบทูลขอพระเจดีย์ฐานสำหรับจะได้เป็นที่สักการบูชา พระพุทธเจ้า
 จึงทรงประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไว้ ณ ที่แผ่นศิลาเหนือยอดเขา
 จันทริการ แล้วพระพุทธองค์ก็เสด็จกลับไปยังพระเชดวันในกาลครั้งนั้น
 อาศัยพระบาติในปุณณโณวาทสูตรมีใจความดังกล่าวมานี้ จึงได้
 เชื่อกันว่ารอยพระพุทธบาทที่บนยอดเขาจันทริการ จังหวัดสระบุรี
 เป็นบริโลกเจดีย์ ด้วยเป็นรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จมา
 กอดไว้ด้วยพระองค์เอง

ตำนานพระพุทธรูป

ตามหนังสือพระราชพงศาวดาร

“* ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๓๖๓ - ๒๓๗๓) มีพระภิกษุสงฆ์ไทยพอดหนึ่งออกไปถึงลังกาทวีป จะไปบวชารอยพระบาทที่เขาสุมณภู พระสงฆ์ลังกาถามว่า รอยพระพุทธรูป^๑อยู่ที่ไหน เขาสุวรรณบรรพตก็อยู่ในประเทศไทย ไทยไม่ไปบวชารอยพระพุทธรูป^๒ที่นั่นดอกหรือ จึงต้องออกไปบวชาถึงลังกาทวีป พระภิกษุสงฆ์พวกนั้นก็นำความมาทูลพระเจ้าทรงธรรม จึงโปรดให้มีตราสั่งหัวเมืองให้เที่ยวตรวจค้นตามภูเขาดูว่ามีรอยพระพุทธรูป^๓อยู่ที่แห่งใดหรือไม่ ครั้นผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีสืบได้ความจากพวามนุษย์^๔ว่า ครองหนีไปได้เนื้อในป่าทรมเชิงเขา ยิ่งถูกเนื้อเจ็บลำบากหนีขึ้นไปบนไหล่เขาเข้าเชิงไม้ไป พอบัดเดียวเห็นเนื้อตัวนั้นวิ่งออกจากเชิงไม้ไปเป็นปกติดังเก่า พวามนุษย์ก็หลงใจจึงขึ้นไปบนไหล่เขา^๕นั้น เห็นมีรอยอยู่ในศิลาเหมือนรูปเท้าคน ขนาดยาวลัดคอกเคียว และมีน้ำขังอยู่ในนั้น ก็สำคัญว่าเนื้อคงหายบาดแผลเพราะกินน้ำนั้น จึงตกเอามาตองทอดดู ก็ดากเกลือกเป็นอยู่ช้านานก็หายหมด ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีไปตรวจเห็นรอยมีจริงดังพวามนุษย์^๖ว่า จึงบอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าทรงธรรมเสด็จออกไปทอดพระเนตร ทรงพระราชดำริว่าคงเป็นรอยพระพุทธรูปตรงตามที่ตั้งกาบอกมาเป็นแน่แท้ ก็ทรงพระโสมนัสศรัทธา ด้วยเห็นว่าเป็นบริโศกเจดีย์เนื่องชีวิตติดต่อกับพระพุทธรูป

* จากอธิบายเรื่องพระบาท ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพร ในหนังสือปฎิไมวาทีคำฉันท์

ประเสริฐกว่าอุเทสิกเจดีย์ เช่นพระพุทธรูปและพระสถูปเจดีย์ ซึ่งเป็น
ของสร้างขึ้นโดยสมมต จึงโปรดให้สร้างเป็นมหาเจดีย์สถาน มีพระ-
มณฑปล้อมรอบพระพุทธรูป และตั้งฆารามที่พระภิกษุสงฆ์อยู่บริบาล
และสร้างบริเวณพระราชนิเวศน์ที่เชิงเขาพระพุทธรูปแห่ง ๓ ที่ทำ
เจ้าอนุกรมธำมาศแห่ง ๓ สำหรับประทับเวลาเสด็จไปบูชา แล้ว
โปรดให้ช่างฝรั่ง (ฮอลันดา) ต้องก่อสร้างถนนแต่ท่าเรือขึ้นไปจนถึงเขา
สุวรรณบรรพต เพื่อให้เป็นทางมหาชนไปมาได้โดยสะดวก และทรง
พระราชอุทิศที่โยชน์หนึ่งโดยรอบรอยพระพุทธรูปถวายเป็นพุทธบูชา
กัลปนาถ ซึ่งได้เป็นส่วนหนึ่งของหลวงในที่นี้ สำหรับใช้จ่ายในการรักษามหา-
เจดีย์สถานที่อยู่ในพระพุทธรูป และโปรดให้บรรดาชายฉกรรจ์
อันดงภูมิดำเนาอยู่ในเขตที่ทรงพระราชอุทิศนั้น พ้นจากหน้าที่ราชการอื่น
จัดให้เป็นพวกขุนโสดนข้าพระปฏิบัติรักษาพระพุทธรูปแต่อย่างเดียว
ที่บริเวณซึ่งทรงพระราชอุทิศนั้นก็ได้นามว่าเมืองปรันตปะ เรียกกัน
เป็นลำนัญว่าเมืองพระพุทธรูป และเกิดเหตุกาดมหาชนขึ้นไปบูชา
พระพุทธรูป กาดเดือน ๓ ครึ่งหนึ่ง กาดเดือน ๔ ครึ่งหนึ่งแต่นั้นมา
แท้จริงรอยพระพุทธรูป อันเป็นที่มหาชนบูชาในประเทศนี้ มีมา
ก่อนพระเจ้าทรงธรรมแล้วช้านาน และมีอยู่หลายแห่งทำเป็นรอยพระ-
พุทธรูปขนาดต่างกัน ๔ รอย อุทิศต่อพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์
เช่นที่เขาในแขวงนครเชียงใหม่ ทำเป็นรอยพระพุทธรูปทั้งซ้ายขวา
เช่นศิลาแผ่นใหญ่ซึ่งเดิมอยู่ในเมืองชัยนาท เดียวกันอยู่ในวัดบวรนิเวศ
และที่เรียกว่า “พระยืน” อยู่ในมณฑปใกล้พระแท่นศิลาอาสน์ก็มี ทำแต่
รอยพระพุทธรูปขวาข้างเดียวนั้นมีมาก จะกล่าวถึงแต่แห่งสำคัญ คือ
ที่พระเจ้าธรรมราชาธิไทย กษัตริย์ในราชวงศ์พระร่วงทรงสร้าง

ไว้บนเขานางทอง ในแขวงจังหวัดกำแพงเพชร มีอักษรจารึกเป็นรอย
 ล้ำคณูรอยหนึ่ง อีกรอยหนึ่งจะเป็นผู้ใดสร้างหาปรากฏไม่ เดียวน้อยที่
 วัดพระรูปตรงศาลากลางจังหวัดสุพรรณบุรีข้าม พระบาทรอยนจำหลัก
 บนแผ่นกระดานไม้แก่น ด้านหลังจำหลักรูปภาพเรื่องมารวิชัย แต่ตรงที่
 พระพุทธรูปทำเป็นแต่พระพุทธรอดัน หาทำพระพุทธรูปไม้ เป็นเค้าเงื่อน
 ล้ำคณูแสดงว่ารอยพระพุทธรูปบาทที่สร้างขึ้นในประเทศนี้ ชนเดิมถือตามคติ
 ชาวมัธยมประเทศ คือ สร้างขึ้นเป็นวัตถบูชาแทนพระพุทธรูป มิได้อ้างว่า
 พระพุทธรูปองค์ใดทรงเหยียบรอยพระพุทธรูปบาทไว้ เพราะฉะนั้น การที่พบ
 รอยพระพุทธรูปบาท ณ ที่เขาสวรรคตบรรพตเมื่อในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม
 จึงเป็นมูลเหตุให้คนทั้งหลายโดยมากเกิดเลื่อมใสศรัทธา โดยเชื่อมั่น
 ว่าพระพุทธรูปองค์ใดเคยเสด็จมาถึงประเทศนี้ ต่อมาก็เกิดเจดีย์สถาน
 ที่เชื่อกันว่าเป็นพุทธรูปบริโลกชนอีกหลายแห่ง คือ พระพุทธรูปและ
 พระแท่นดงรัง เป็นต้น แต่มหาชนเลื่อมใสศรัทธาที่พระพุทธรูปบาทยิ่งกว่า
 เจดีย์สถานแห่งอื่น ๆ ทั้งนั้น แม้พระเจ้าแผ่นดินซึ่งได้เสวยราชย์ ณ กรุง-
 ศรีอยุธยาต่อรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมมา ก็เสด็จไปทรงสักการบูชาและ
 สัมโภชเป็นนิตย์ บางพระองค์ก็ทรงปฏิสังขรณ์และสถาปนาวัดถ้ำสถาน
 เพิ่มเติม มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อรัชกาลพระเจ้า
 ปราดาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๓ - ๒๑๘๘) โปรดให้แต่งขารทองแดงเป็น
 ที่ประพาส และสร้างพระตำหนักที่ประทับเวลาเสด็จไปนมัสการพระ-
 พุทธรูปบาทบนที่ขารทองแดงนั้น ชนนานนามว่าพระตำหนักขารเกษม
 แห่งหนึ่ง ตกแต่งพระตำหนักที่ท่าเจ้าذنุก (แปลงเป็นเครื่องก่ออิฐ
 ถือปูน) แห่งหนึ่ง และให้ขุนบ่อน้ำทำค้ำดารายตามริมถนนหลวงทางชน
 พระบาท สำหรับให้มหาชนไปมาได้อาศัยทุกกระยะ และยังมีของโบราณ

ซึ่งปรากฏอยู่ในบริเวณพระพุทธรูปที่มีเค้าเงื่อนว่าจะเป็นของสร้างครั้ง
 พระเจ้าปราสาททอง แต่มิได้ลงไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารก็อีก
 หลายสิ่ง คือ พระวิหารหลวงและกำแพงแก้วทำด้วยเครื่องศิลาอ่อนรอบ
 ชั้นทักษิณพระพุทธรูปเป็นต้น ถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 (พ.ศ. ๒๒๙๙ - ๒๒๓๓) ปรากฏอยู่ โปรดให้สร้างถนนเป็นทางเสด็จ
 พระราชดำเนินตั้งแต่เมืองลพบุรีไปจนถึงเขาสุวรรณบรรพตสายหนึ่ง
 ให้สร้างอ่างแก้ว และก่อกำแพงกันน้ำตามไหล่เขา ชักน้ำฝนให้ไหล
 ไปลงอ่างแก้ว ชื่อน้ำว่าโหมหาชนบริโภคน้ำอย่างหนึ่ง ในรัชกาลสมเด็จพระ
 พระสุริเยนทราธิบดี (พระเจ้าเสือ พ.ศ. ๒๒๔๖ - ๒๒๕๓) ปรากฏว่าทรง
 ปฏิสังขรณ์พระมณฑป (พระมณฑปซึ่งสร้างครั้งพระเจ้าทรงธรรม
 เป็นยอดเดียว สร้างมาได้ ๗๐ ปีเศษเห็นจะชำรุดทรุดโทรม) โปรดให้
 เปลี่ยนเครื่องบนแปลงเป็นพระมณฑป ๕ ยอด สิ่งอื่นทำนองก็จะปฏิ-
 สังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม เพราะความกล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร
 ว่า ครั้นนั้นสมเด็จพระสังฆราช (ชื่อแดงโม เป็นชาวเมืองเพชรบุรี
 ที่เป็นผู้สร้างวัดใหญ่ ณ เมืองเพชรบุรีนั้น) ขึ้นไปช่วยปฏิสังขรณ์ จึง
 ทรงมอบงานทงปวงให้สมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้อำนวยการดังนี้ แต่การ
 ปฏิสังขรณ์พระมณฑปครั้งนั้นค้างอยู่ถึงรัชกาลสมเด็จพระภูมิทรราชปิตี
 (พระเจ้าท้ายสระ พ.ศ. ๒๒๕๓ - ๒๒๗๕) ทรงปฏิสังขรณ์ต่อมา ให้เอา
 กระดาษเงินแผ่นใหญ่ประดับฝาผนังข้างในพระมณฑป และบันลดยปิดทอง
 ประกอบตามแนวที่ต่อกระฉาก ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวความ
 ดังนี้ (เรื่องฝาผนังพระพุทธรูปนี้ เมื่อพระมวงคตทิพมุนี (ม่วย)
 วัดจักรวรรดิราชาวาส เป็นเจ้าหน้าทักษาพระพุทธรูป ช่อมฝาผนัง
 ในพระมณฑป ในรัชกาลที่ ๖ ได้กะเทาะปูนที่โอบฝาผนังออกโอบใหม่

เห็นอิฐที่ก่อผนังเดิมก่อเป็นโค้ง และมีรอยก่ออิฐอุดโค้งนั้นเสียทุกด้าน
 ขอนำต้นนิษฐานว่าพระมณฑปที่สร้างทรงพระเจ้ายะทรงธรรม เห็นจะ
 เป็นมณฑปโถง จะมาก่อแปดเป็นโค้งเมื่อครั้งทำเครื่องบนใหม่ใน
 รัชกาลพระเจ้าเสือ และมาก่อออกเป็นฝาผนัง เมื่อครั้งพระเจ้าท้ายสระ
 ทรงปฏิสังขรณ์ต่อมา จึงให้ประดับด้วยกระຈก) ในรัชกาลสมเด็จพระ
 พระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. ๒๒๗๕ - ๒๓๐๑) ใน
 หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวแต่ว่า ทรงพระราชศรัทธาเล็ดๆ ไป
 นมัสการพระพุทธบาททุกปี และว่าครั้งนั้นจำเรียงงาช้างต้นพระบรม-
 จักรพาไปถึงได้งา เกว่งข้างจะเป็นอันตรายจึงโปรดให้นำเครื่องสดมุกข้าง
 นั้นปล่อยถวายเป็นพุทธบูชาพระพุทธบาทดังนี้ แต่สถานที่ต่างๆ ที่มีอยู่
 ณ พระพุทธบาทลือให้เห็นว่าจะได้ทรงปฏิสังขรณ์ ในรัชกาลพระเจ้า
 บรมโกศอีกครั้งหนึ่ง มีสิ่งทีสร้างใหม่เล่ากันมาเป็นแน่แท้ คือ
 บานประตุมณฑป ว่าสร้างเป็นบานประดับมุกในครั้งรัชกาลพระเจ้า
 บรมโกศทั้ง ๘ บาน ความที่แต่งพรรณนาในฉันทปุณนิฉนาทก็พรรณนา
 ถึงซึ่งมีอยู่ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศทั้งนั้น

ถึงรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ (พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ พ.ศ. ๒๓๐๑-
 ๒๓๓๐) เมื่อพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุงในปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๘ เดิมพวกจีนที่อยู่
 ในกรุงอาต๋อผู้ซ้าศึก จึงจัดให้กองจีนตั้งค่ายอยู่ ณ ตำบลคลองสวนพลู
 ต่อมาจีนพวกนั้นคบคิดกันประมาณ ๓๐๐ คนคุมกันขึ้นไปยังพระพุทธบาท
 ไปเลิกทองคำที่หุ้มพระมณฑปน้อยอันทรงรอยพระพุทธบาท และ
 แผ่นเงินที่ปูลาดพื้นพระมณฑปเอามาเป็นอาณาประโยชน์ แล้วเลยเผา
 พระมณฑปเสียเพื่อจะให้ความสูญ พระมณฑปพระพุทธบาทก็
 อันตรายยับเยิน ถึงครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ดิตกการศึกก็ไม่เวลาที่จะ

ได้สร้างพระมณฑปพระพุทธบาทให้คนตั้งแต่ก่อน มาจนถึงรัชกาลที่ ๓
 กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดฯ
 ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้น
 ไปทรงอำนวยการปฏิสังขรณ์พระมณฑปพระพุทธบาท เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐
 ให้พระยาราชสงครามเป็นนายช่างปรุงเครื่องบนพระมณฑปขึ้นไปจาก
 กรุงเทพฯ ฯ ครั้นกรมพระราชวังบวรทรงพระราชศรัทธารับแบบ
 ตัวลายของเครื่องบนตัวหนึ่ง ทรงพระราชดำเนียดำเนินตั้งแต่ทำเรือขึ้นไปจนถึง
 พระพุทธบาท ให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่ข้าราชการทั้งนายไพร่ท่นไปทำการ
 ปฏิสังขรณ์ครั้งนั้น บานมุก ๘ บาน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกก็โปรดฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ตามแบบอย่างทีพระเจ้ายบรมโกศ
 ได้ทรงสร้างไว้ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ แต่ฝาผนังข้างในพระมณฑปทึมนั้นว่า
 เมื่อกระเทาะปูนฝาผนังออก เห็นรอยถือปูนผนังเป็น ๓ ชั้น ชั้นแรกถือปูน
 แล้วทาสีแดง ชั้นที่ ๒ ปิดทองทึบ ชั้นที่ ๓ เขียนลายทอง เขียนลาย
 ทองนั้นทราบได้แน่ว่าเขียนในรัชกาลที่ ๕ เนื่องต่อการที่เสด็จไปสักการ-
 บูชาครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ จึงสันนิษฐานว่าครั้งปฏิสังขรณ์ในรัชกาล
 ที่ ๓ เห็นจะเป็นแต่ต้องขาด ไม่ได้คาดแผ่นกระຈกเงาตั้งแต่ก่อนอีกต่อมา
 นอกจากพระมณฑปสิ่งอื่นที่ชำรุดทรุดโทรม ก็ได้โปรดฯ ให้ซ่อมแซม
 เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ทั่วไป เพราะฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๒ ของที่ทรงบูรณะ
 เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ยังบริบูรณ์อยู่ จึงไม่ปรากฏว่าได้มีการปฏิสังขรณ์
 อย่างใดอีก (ในหนังสือพระราชพงศาวดารในรัชกาลที่ ๒ ข้าพเจ้า
 ได้กล่าวไว้ว่า พระมณฑปน้อยไฟไหม้ ได้สร้างในรัชกาลที่ ๒ นั้นผิดไป
 มาได้หลักฐานภายหลังว่าไฟไหม้พระมณฑปน้อยต่อในรัชกาลที่ ๓)
 ในรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่าได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมณฑปใหญ่ และมีเหตุ

ไฟเทียนบูชาใหม่มาขึ้น แล้วเลยให้พระมณฑปน้อยที่ล้อมรอบพระพุทธรูปต้องทำใหม่ และบางทีจะปิดทองฝาผนังในคราวนี้ นอกจากนั้นหาได้ทรงสร้างสิ่งใดไม่ กล่าวกันว่าเพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่ทรงเลื่อมใส ดำริว่าพระพุทธเจ้าได้ประทานพระธรรมเทศนาในหัตถิปโทปมสูตร สยุดตนิคายมหาวรรค (พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ หน้า ๕๔) ว่าชนาตรอยเท้าตัดทิ้งหลายย่อมอยู่ในรอยเท้าช้างฉนโค เหมือนกับธรรมทั้งหลายย่อมอยู่ในอัมปมาทธรรม ดังนี้ ถ้าพระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธรูปไว้จริงไซ้ ก็จะทรงอุปมาว่ารอยเท้าตัดทิ้งหลายย่อมอยู่ในรอยเท้าของพระตถาคต เพราะรอยพระพุทธรูปนั้นใหญ่โตกว่า ๒ เท้ารอยเท้าช้าง เล็กกันมาดังนี้ แต่กรมพระราชวังบวรวิษญาติ ๓ นั้น ทรงเลื่อมใสในพระพุทธรูปมาก เมื่อเสด็จกลับจากปราบกบฏเวียงจันทน์ ทรงอุทิศถวายเครื่องสูงที่แห่เสด็จในการสงครามคราวนั้นไว้เป็นพุทธรูป และทรงสร้างพระเจดีย์ตามแบบพระธาตุพนมไว้ด้วยองค์หนึ่ง

ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าถึงข้อจริงเท็จในเรื่องตำนานพระพุทธรูปจะเป็นอย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปเป็นมหาเจดีย์สถาน อันประชาชนเลื่อมใสมากมาแต่โบราณ แม้เป็นอุเทสิกเจดีย์ก็ควรจะทำนุบำรุง จึงทรงบูรณะปฏิสังขรณ์สิ่งทีทรงสร้างใหม่ก็มีหลายสิ่ง คือ พระมกุฏกนิษฐเจดีย์ที่อยู่ใกล้พระมณฑปองค์ ๓ และโปรดให้สร้างเครื่องบนพระมณฑปใหญ่ และสร้างพระมณฑปน้อย เปลี่ยนของซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ ๓ ให้งดงามมั่นคงกว่าเก่า ทั้งให้เปลี่ยนแผ่นเงินปูพื้นพระมณฑปเป็นเนื้อเงิน และสร้างเทวรูปศิลาที่เขาตกด้วย ในรัชกาลที่ ๔ นั้น พระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปทรงนมัสการพระพุทธบาท และ
ทรงยกยอดพระมณฑป กับได้ทรงบรรจุพระบรมธาตุที่พระมณฑปแทน
เจดีย์ เมื่อมีดอก พ.ศ. ๒๔๐๓

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จ
ไปนมัสการพระพุทธบาท ๔ ครั้ง เสด็จขึ้นก่อนมีทางรถไฟ เมื่อมีดอก
พ.ศ. ๒๔๑๕ ครั้ง ๑ เมื่อมีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๕ ครั้ง ๑ เมื่อทำรถไฟ
แล้วเสด็จพระราชดำเนินอีก ๒ ครั้ง ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงปฏิสังขรณ์
พระวิหารหลวง และซ่อมผนังข้างในพระมณฑป ให้เขียนเป็นลายทอง
และบันไดนาคทางขึ้นไปพระมณฑปนั้น เดิมเป็น ๒ ลาย โปรดให้
สร้างเดิมอีกสาย ๑ เป็น ๓ ลาย และหล่อศิระนาครด้ายทองสัมฤทธิ์
ไว้ที่เชิงบันได เดิมของรัชกาลที่ ๑ ด้าย (หัวนาควางบันไดประตูยักษ์
เป็นของสร้างครั้งแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศกรุงศรีอยุธยา) ต่อมาถึง
ตอนปลายรัชกาลเครื่องพระมณฑปชำรุดมาก ต้องรื้อของเดิมทำใหม่
ทั้งหมด เทวรูปที่เขาคงซึ่งสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ก็ถูกไฟไหม้หัก
ทำลาย โปรดฯ ให้หล่อใหม่ให้พระพุทธรูป (มา) วัดจักรวรรดิ
ราชาวาส เมื่อยังเป็นพระมณฑปนั้น ตำแหน่งผู้รักษาพระพุทธบาท
เป็นนายงานทำการจนสำเร็จ ยังแต่จะยกพระจุลมงกุฏเหนือพุ่มชาวนิมนต์
ยอดพระมณฑปต้นรัชกาลเดียวก่อน ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปยกยอดพระมณฑปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖
แล้วโปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระมณฑปต่อมาจนสำเร็จ”

ถึงปลายรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๖๕ มณฑปพระพุทธบาทกับทั้ง
สิ่งก่อสร้างในบริเวณทรุดโทรมลงอีก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (นวม)
เจ้าอาวาสวัดทองนพคุณ ครังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ
มีตำแหน่งเป็นผู้กำกับพระพุทธบาท ได้เริ่มการปฏิสังขรณ์มาจนถึง

ปัจจุบันนี้ จะกล่าวถึงแต่ที่เป็นส่วนสำคัญ คือ มณฑปพระพุทธบาท ได้เขียนลายทองรูปพระเกยวที่ผนังข้างในมณฑป เขียนรูปเสวยวง ที่หลังบานประตูมณฑป ซ่อมดาวเพดานที่มณฑปน้อยด้วยทองคำลงรัก ปิดทองประดับกระจกที่มณฑปน้อย เปลี่ยนยอดมณฑปซึ่งแต่ก่อนทำ ด้วยเครื่องไม้เป็นคอนกรีตทั้งตัว ถึงก่อสร้างในบริเวณได้ซ่อมวิหาร หลวงให้มั่นคงแข็งแรง จัดเป็นพิพิธภัณฑ์สถานที่รวบรวมบริวารและ เครื่องสักการะของพระพุทธบาท ซ่อมวิหารคลังศาลาเบ็ดเตล็ดของ วิหารพระโต วิหารพระเชตุภุช วิหารจำลองพระพุทธบาท ๔ รอย วิหารจีน อ่างแก้ว และโรงแฉะ เป็นต้น ในรัชกาลที่ ๗ ท่านยังได้ย้าย พระเจดีย์ศิลาจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามขนมาประดิษฐานไว้ที่บริเวณ พระบาทอีก ๒ องค์ อยู่ในวิหารจำลององค์ ๑ ที่เชิงบันไดนาคนอกอีกองค์ ๑ นอกจากนั้นท่านยังได้ซ่อมสถานที่เล็ก ๆ น้อย ๆ แห่งอื่น ๆ อีก เป็นอัน ว่าท่านได้ทำการซ่อมทั้งมณฑปและสิ่งก่อสร้างในบริเวณพระพุทธบาท ทั่วไป บริวารสำคัญที่ควรกล่าวถึงในตอนนี้นักคือ เครื่องสูงอันเป็น เกียรติยศของพระพุทธบาทอยู่ในเวลานั้น เป็นของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สร้างถวายเมื่อในรัชกาลที่ ๖

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า พระพุทธบาทเป็นพระมหาเจดีย์สถานที่ที่ประชาชนเลื่อมใสมากเพียงไร การซ่อมคราวหนึ่งๆ ต้องสิ้นเงินนับ ด้วยหมื่น ๆ ถึงเช่นนั้นก็มีผู้อำนวยความสะดวกและมีผู้ศรัทธา ช่วยเป็นกำลังทรัพย์มากมายให้การซ่อมทุกอย่าง ครองสำเร็จได้เสมอ ควร เห็นเป็นอภินิหารอันน่าอัศจรรย์ของพระพุทธบาทอันเป็นอเทสิกเจดีย์และ บริโภคเจดีย์ ที่ระดังถึงพระดัมมาดัมมพุทธเจ้าของเราทางหลาย

